

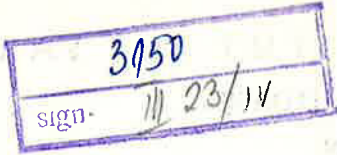
ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU
POSEBNA IZDANJA
IV

HAMID HADŽIBEGIĆ

GLAVARINA U OSMANSKOJ DRŽAVI

SARAJEVO
1966

Izdavač:

ORIJENTALNI INSTITUT U SARAJEVU

Urednik:

BESIM KORKUT

Ofset štampa: Institut za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo

R E C E N Z I J A

o radu druga Hamida Hadžibegića
"Glavarina u Osmanskoj državi"

U našoj istorijskoj nauci nije dosad sistematski određeno pitanje poreza i rente u osmanskome feudalnom sistemu sa gledišta njihove terminologije, njihovog ekonomsko-društvenog značenja i njihove evolucije. Ako se izuzmu pojedini radovi o nekim aspektima te problematike, može se reći da dosada u inostranoj, pa i turskoj istorijskoj nauci, ne postoji sistematska studija o kompleksnoj problematici poreza i rente u osmanskome feudalnom sistemu. Čak ima kategorija iz osmanskog sistema rente i poreza koje ni terminološki nisu definitivne osvjetljene ni genetički objašnjene. Džizja ili harač predstavlja jednu od kategorija tog sistema. Iako zasnovana na opštim principima islamskog prava, ta kategorija je u Osmanskoj državi imala svoju specifičnu istoriju u pogledu načina svoje aplikacije i u pogledu svoje konkretne istorijske evolucije.

Profesor Hamid Hadžibegić već godinama izučava pitanje poreza i rente u Osmanskoj državi. Kao rezultat tog njegovog rada pojavljuje se ova njegova studija o džizji u Osmanskoj državi.

Ona se sastoji iz sljedećih poglavlja. U prvome poglavlju autor tretira leksičku i pravno-terminološku vrijednost izraza "Cizye-harač". Već u tom poglavlju autor daje izvjesne istorijsko-sadržajne aspekte naznačenog termina.

U sljedećem poglavlju "Obaveza davanja džizje po šerijatskom pravu" autor analizira stavove i mišljenja pojedinih

nih muslimanskih pravnih škola o kategoriji džizje. Problem obaveze džizje i oslobodjenja od džizje, pored pravnih ugleda, implicira i svoju socijalnu i ekonomsko-produkcionu suštinu.

U daljem poglavlju "Posebna oslobodjenja od glavarine" autor analizira status pojedinih vojnih i poluvojnih redova, kao što su akindžije, vojnuci, vlaške skupine, knezovi i primićuri, martolosi, muselemi, topdžije, puškari i drugi, čiji hrišćanski pripadnici uživaju oslobodjenje od glavarine. U to poglavlje, pored derbendžija uneseni su i rudari, kao što je zahvaćeno i pitanje pojedinih individualnih oslobodjenja zaslužnih hrišćana i status stranaca hrišćana.

U sljedećem poglavlju "Visina džizje" tretira se pitanje kvantitativnog normiranja plaćanja džizje, problem raspodjele džizje po glavi ili domaćinstvu, kao i kretanje džizje u vjekovima trajanja turske vlasti u evropskim pokrajinama koje su ušle u sastav Turske države. To poglavlje predstavlja centralni dio rada.

Iduće poglavlje "Ukidanje džizje" posvećeno je vremenu kada je pokretanjem građanskih reformi i transformacijom državne uprave i poreza moralo doći i do likvidiranja džizje na putu postepenog pretvaranja turske carevine u modernu višenacionalnu državu.

Rad se završava kratkim ali jezgrovitim iznošenjem stavova o istorijskoj i društveno-ekonomskoj suštini džizje.

Moramo odmah naznačiti da je autor u razradjivanju i formalnom fakturisanju teme o kojoj piše učinio vrlo značajne promjene uporedjenju sa prvom redakcijom rada. Autorovo izlaganje je jezgrovito i odmjereno, a njegovi sudovi koji su vrlo često značajni dati su sa potrebnom naučnom diskusijom.

Posebno je za pohvalu da je autor uspio gotovo do kraja da prevlada materijalnu nametljivost ogromne istorijske gradje koju je upotrijebio. Ta gradja je vanredno instruktivna ne samo sa gledišta tretiranja glavarine, nego istovremeno baca svjetlost i na druge šire probleme razvitka Turske države. Po našem mišljenju, sasvim je na mjestu stav autora da u osvjetljavanju i razjašnjavanju brojnih problema glavarine u prvom redu koristi istorijske izvore koji se odnose na evropski dio Turske države, prije svega na zemlje naših naroda. U tom pogledu pojavljuje se napor autora da sakupi gradju u mjeri koja imponuje. Druga pozitivna osobenost druga Hamida Hadžibegića sastoji se u tome da se koristio svom pristupanom potrebnom naučnom literaturom o glavarini, ali da je pri tom uspio da stvori svoje samostalno mišljenje o predmetu koji obradjuje i da je to mišljenje vrlo dokumentovano potkrijepio činjeničnim materijalom izvora.

Što se tiče opšteg pogleda na metod koji je autor razvio u izradi svoje studije, čini nam se, makar se u svom naučno-subjektivnom stavu ne slagali sa takvom metodom, moramo priznati da je autor postigao visoki stepen jasnoće, preglednosti i naučne ubjedljivosti. Očevidno je da autor ne želi da ulazi u šire istorijsko-društvene, političke i kulturno-religiozne implikacije problema glavarine. Njegov put se sastoji u tome da on striktno govori o centralnom materijalnom i formalnom sadržaju predmeta koji obradjuje, ali da time ostavlja ljudima koji se bave istorijom Turske države da sami izvlače potrebne zaključke o širem ambijentu pitanja u koje se uklapa problem glavarine.

Treba istaći i to da autor pri tretiranju formalno-pravnih stanovišta islamskih pravnih škola ne zapada u prav-

ni formalizam nego nastoji da svoj koncept suštine džizje dedukuje iz stvarnosti političkih, društvenih i ekonomskih kretanja u istoriji turske carevine.

Autor je u nekoliko važnih pojedinosti o glavarini ispravio mišljenja modernih autora. Pri tome je postupao tako da predupređuje svaku nametljivost svojih ispravnih zaključaka.

Ono što je od velike važnosti za posmatranje problema glavarine u evropskom dijelu turske carevine, a što nije prvi put izrečeno u njegovoj studiji, jeste činjenica da je on sistematski dokumentovan ukazao i dokazao da je primjena glavarine u najvećem dijelu turske evropske teritorije išla putem odmjeravanja glavarine po porodici odnosno po ekonomskoj proizvodnoj jedinici. Taj fakat dovoljan je da sa ostalim važnim faktorima doprinese osvjetljenju pitanja kako je Turskoj državi uspjelo da vijekovima održi relativnu zatvorenost agrarne seoske proizvodnje, da održi dominaciju islamsko-turskih elemenata u velikom broju balkanskih gradova. U isto vrijeme taj fakat ulazi u objašnjenja dugoročne čvrstine sistema turskih lenskih dobara zasnovanih na kategoriji mirijske zemlje.

Na kraju treba spomenuti i to da se rad druga Hamida Hadžibegića pojavljuje kao studija koja ima svoju konkretno-istorijsku dimenziju. U tom radu može se, u zavisnosti od postojećeg istorijskog materijala, tako reći u korak pratiti istorijska evolucija glavarine u Turskoj carevini. Autor je uočio ključne tačke te evolucije i znao je da podvuče njihov značaj sagledan u širem konceptu društveno-istorijskog razvoja u Turskoj državi. On s pravom ističe krucijalni značaj uvođenja glavarine kao opšteg principa ne po domaćinstvima i ekonomskim jedinicama nego individualno po odraslom muškarcu.

To se desilo 1690. godine u sklopu velike krize koju je Turskoj državi izazvao poraz pod Bečom i duge godine neuspješnog ratovanja. Ali je sigurno da se pomenuta važna pojava u evoluciji glavarine ne smije posmatrati samo kao administrativno-finansijski akt koji je diktirala teška finansijska kriza države, nego da je taj akt imao svoga osnova i u predjenoj evoluciji u društvenom i ekonomskom životu Turske države, posebno u njenom agrarnom sektoru. I tu autor ne ulazi u eksciplitno objašnjenje problema, ali daje materijal i iznosi stavove koji vode daljim zamašnjim zaključcima.

Završavajući ovu recenziju, usudjujemo se iznijeti mišljenje da ovaj rad druga Hamida Hadžibegića predstavlja značajan prilog ne samo pitanju glavarine i sistema poreza u Turskoj državi, nego ima širi značaj za našu istorijsku nauku i za rad na istoriji Turske države uopšte.

Sarajevo 21. novembra 1966. godine

Nedim Filipović

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry should be supported by a valid receipt or invoice, and that these documents should be stored in a secure and accessible location. The text also mentions the need for regular audits to ensure the integrity of the financial data.

The second part of the document outlines the various methods used for data collection and analysis. It describes how data is gathered from different sources, such as sales reports, customer surveys, and market research. The analysis section details the statistical techniques employed to interpret the data, including trend analysis and correlation studies. The goal is to provide a clear and concise summary of the findings, which can be used to inform business decisions.

The final part of the document provides a detailed breakdown of the financial performance over the specified period. It includes a table showing the revenue, expenses, and net profit for each quarter. The text also discusses the factors that contributed to the overall success or challenges faced during the period. The document concludes with a set of recommendations for future actions, based on the insights gained from the analysis.

GLAVARINA U OSMANSKOJ DRŽAVI

UVOD

Porezi i nameti u Osmanskoj Carevini predstavljaju dosta složeno pitanje. U prvim stoljećima broj poreza bio je srazmjerno malen a kasnije, u doba razvoja i opadanja carstva, sve se više povećavao. Pored redovnih poreza uvođeni su i vanredni nameti. To je svakako bio rezultat unutarnjih promjena i vanjskih uticaja, koji su se negativno odražavali na finansijskom planu.

S obzirom na pravnu narav, porezi se dijele uglavnom na dvije vrste: prvo, porezi koji baziraju na principima šerijatskog prava - šerijatske daće /hukuk-u şer'iye/, a, drugo, porezi koji su propisivani naročitim zakonskim odredbama - zakonski porezi /rûsûm-u örfiye/.

Glavarina spada u šerijatske daće. To je porez koji plaćaju punoljetni muškarci nemuslimani. Oni time stižu slobodu vjeroispovjesti i zaštitu životu i imetka, kako za se tako i za svoju porodicu. Zato se i smatraju šticećenicima/zimmi/.

Upotreba riječi džizja i harač kao pravnih termina

Kao pravni termini za ovu vrstu poreza upotrebljavani su u turskim izvorima izrazi: džizja /cizye/ i harač /haraç/. Međutim, dok se pod džizjom redovno misli na glavarinu /baş vergisi/, harač može da znači i porez na zemlju /arazi vergisi/. U stvari, to su sasvim različita dva poreza, ne samo po svojoj sadržini nego i po primjeni. Džizja je isključivo porez za nemuslimane, nju ne daju muslimani. Zato primanjem islama otpada ova obaveza.² Kada se pak na zemlju uspostavi harač, njega mora davati svako, bio njen posjednik nemusliman ili musliman. Zbog toga i primanje islama od strane njenog posjednika ne mijenja ništa na stvari; on i dalje mora davati harač na zemlju.³

Ova razlika u značenju džizje i harača kao pravnih termina ističe se u šerijatsko-pravnim djelima. Ali, stvarno to pravilo nije striktno primjenjivano u svim slučajevima. Tako je i izraz harač često upotrebljavan u značenju džizje. U turskim dokumentima pored izraza džizja i džizjedar dolaze i izrazi harač i haračlija.

S druge strane, treba napomenuti da u arapskom jeziku riječ džizja može da znači i porez na haračku zemlju. Zbog toga može se reći: "Platio je džizju na svoju zemlju", umjesto: "Platio je harač na svoju zemlju".⁴ U praksi je prevladavala upotreba riječi džizja kao termina u značenju glavarine. Što se tiče turskih dokumenata, može se reći da je izraz džizja redovno upotrebljavan u značenju poreza glavarine.

Riječ harač u arapskom jeziku znači prvenstveno porez na zemlju, a zatim i porez glavarinu.⁵ Stoga pri utvrđivanju značenja ovog termina u konkretnom slučaju treba voditi računa o karakteru i jednog i drugog poreza i na osnovu to-

ga i drugih okolnosti ocijeniti smisao i značenje samog teksta.

Na prvom mjestu treba naglasiti da se termin džizja redovno upotrebljava kada se radi o ličnom porezu-glavari-ni, ali na isti taj izraz nailazimo i u slučajevima, kada se govori o uzimanju ovog poreza od domaćinstva.

Međutim, ako se radi o hrišćanskoj baštini, koja je opterećena ovim porezom, onda se skoro po pravilu upotrebljava izraz harač. Ovakva baština, dokle god ona zadržava taj status, podliježe plaćanju harača, bila ona u posjedu hrišćani-na ili muslimana. Status ove hrišćanske baštine ne može biti izmijenjen samo time što će ona preći u posjed muslimana, jer se prihodi predviđeni u defteru ne mogu mijenjati sve dotle dok se ne izvrši novi popis i dok se status te baštine ne izmijeni.

Što se tiče muslimanske baštine koja nema karakter takve hrišćanske baštine i koja, prema tome, nije opterećena ovim porezom, na nju se ne daje harač.

O pravnom karakteru ovih baština govori se u kanun-namama, a potvrdu za to možemo naći i u defterima o džizji.

U Zvorničkoj kanun-nami iz 1548. godine /koja je u-nesena i u defter iz 1600-1604 / stoji: "Neka se na glave nevjernika stavi i odredi džizja, a harač od njihovih baština, prema njihovim mogućnostima, neka se to skupi i pobere, a defter i novac od toga neka se predaju carskoj blagajni".

Malo dalje u istoj kanun-nami kaže se: "U nekim selima stanuju muslimani raja. U starom carskom defteru ubilježeno je od starine od svakog oženjenog muslimana po 22 akče, od odraslog neoženjenog lica po 12 akči, a od muslimanske baštine koju posjeduje musliman, a na koju nije stavljen harač, po 22 akče kao "resm-i cift" /pristojba na čift/."⁶

U defteru od džizji za zbornički sandžak iz 1587-1588. godine navode se kuće i baštine. Tako, na primjer, u varoši Gornja Tuzla zapisano je 8 hrišćanskih kuća /hâne/ i 2 baštine. Jedna od ovih baština /za koju stoji da je baština Mila/ u posjedu je Ramadana, druga /baština Djure/ u posjedu Marka. Kako za navedenih osam kuća tako i za ove dvije baštine upisano je da daju po 40 akči. Isto tako u selu Štekoviću ima 24 kuće /hâne/ koje daju po 40 akči, kao i osam baština također po 40 akči.⁷

Kod povlaštenih grupa - kao što ćemo kasnije vidjeti - koje su oslobođene ovog poreza, obično stoji da su oslobođene harača, ispendže i desetine. Iz toga se jasno vidi da se ovdje pod haračem misli državni porez džizja. U ovu grupu spadaju i vojnuci. U njihove vojnučke baštine nije se mogao niko miješati. Ali, ako su posjedovali i obrađivali rajinsku zemlju koja je bila opterećena haračem, onda su bili dužni da daju za tu rajinsku zemlju i harač i ispendžu i desetinu. Isto važi i za rezervu vojnika, samo što su oni pored toga bili dužni dati za se i ekvivalent za džizju /bedel-li cizye/, koji je za njih bio obavezan.⁸

Ima slučajeva da se od slobodnih seljaka filuridžija, onih koji na ime daća daju filuriju, označi koliko od toga pripada državnoj blagajni a koliko posjednicima hassa ili timara u širem smislu. Iako se u samom tekstu ono što se kupi za državnu blagajnu naziva haračem, u stvari je to porez džizja. U kanun-nami za Crnu Goru iz 1523. stoji da je umjesto ušura, harača, ispendže i drugih dažbina nametnuto na svaku kuću i baštinu pedeset akči po vlaškom običaju. Zatim se dodaje: "Od toga je određeno 33 akče za carsku blagajnu na ime harača, 20 akči sandžakbegu na ime desetine i ispendže, a dvije akče za carske slugе koji dolaze da sakupljaju džizju".⁹

U drugim slučajevima pri utvrđivanju da li se izraz harač odnosi na glavarinu, treba imati u vidu da je glavarina u osnovi državni porez. Tako, na primjer, u jednoj carskoj zapovijesti iz doba sultana Mehmeda II se naredjuje da se pokupi harač u oblasti Premedi /Albanija/ za 880. godinu /koja počinje 7. maja 1475./. Tu je na više mjesta naveden termin harača, ali se iz cijele zapovijesti vidi potpuno jasno da se tu radi o kupljenju džizje.¹⁰

Ašik-paša Zade u svojoj istoriji na dva tri mjesta spominje riječ harač. Govoreći o osvajanjima na području oblasti Sereza u Zapadnoj Trakiji po zapovijesti Murata I, on ističe kako su Hajruddin-paša i Evrenos poslali harač Muratu Hanu, a odmah potom dodaje da su oni u osvojenim oblastima odredili harač na nemuslimansku raju. U oba slučaja radi se o državnom porezu džizji.¹¹

Ova dva izraza, džizja i harač, upotrebljavana su u turskim izvorima i kao termini u značenju danka što su ga davale pojedine zemlje ili oblasti koje su priznavale vrhovnu vlast Osmanske države i bile u vazalnom odnosu prema njoj. U Dubrovačkom arhivu pregledao sam niz dokumenata iz XV i XVI stoljeća o plaćanju ovog danka od strane Dubrovačke Republike. U njima je do polovine XVI vijeka stalno upotrebljavan izraz harač,¹² a kasnije često dolazi i izraz džizja.¹³

Turski historičar Ismail Hakki Uzunčaršili u svojoj Istoriji Osmanske države veli ovo: "Na ime harača Dubrovačka Republika je u početku plaćala 500 dukata godišnje. Taj je iznos povećan 1444. godine na hiljadu dukata, jer je Dubrovnik pod pritiskom krstaša pružio ovima pomoć prilikom bitke kod Varne daviši im jednu ladju zvanu "kadirga"/koja se pokreće i jedrima i veslima/. Pozivajući se na Jirečeka /Istorija Bugara/, Uzunčaršili smatra da je Dubrovačka Republika sklopi-

la ugovor sa Osmanskom državom 1365. godine, kojim joj je Porta 1380. odobrila slobodnu trgovinu u turskim pristaništima. Osim toga, Porta je obećala Dubrovačkoj Republici svoju zaštitu. S druge strane, Republika se obavezala na davanje tributa u iznosu od 500 dukata godišnje. Dubrovčani su, navodno, koncem XVIII stoljeća, prilikom traženja da im se odobri trgovina na Crnom moru, isticali da njihovi odnosi sa Osmanskom državom datiraju iz doba Orhana.¹⁴

Ovo su mišljenje zastupali i mnogi drugi, kao što su Engel, Hammer, Matković, Novaković, Kostić i Lujo Vojnović.

Ivo Božić pobija ta mišljenja i kaže da su te verzije nastale u doba kada su Dubrovčani plaćali Porti godišnji tribut i priznavali vrhovnu vlast sultana. On smatra da stvarni odnosi Dubrovnika sa Osmanskom državom počinju 1396, kada su Dubrovčani dobili od sultana garantna pisma, neku vrstu povelja. O slobodi trgovine u turskim zemljama Dubrovčani su dobili povelju i 1430. godine. Dubrovčani su se 1442. godine obavezali da će svake godine slati sultanu poslanstvo s poklonom od hiljadu dukata u srebrnom posudju, a sultan se obvezao da će poštivati samostalnost Dubrovačke Republike. Što se tiče harača, Dubrovčani su istom 1458. pristali da daju svake godine po 1.500 dukata. Time su u načelu regulisani odnosi između Dubrovnika i Porte. Republika je otada redovno slala taj tribut, koji se u toku XV vijeka postepeno povećavao: 1468. godine na 5.000 dukata, 1471. na 9.000 dukata, 1472. na 10.000, a 1478. godine na 12.500 dukata. Ovaj se iznos nije više mijenjao sve do propasti Dubrovačke Republike.¹⁵

Glša Elezović u svojim "Turskim spomenicima" donio je u prevodu više dokumenata o plaćanju toga harača od strane Dubrovnika, počevši od 1458. godine.¹⁶ Napominjem da se prvi zvanični dokument o plaćanju tributa u iznosu od 1.500 duka-

ta odnosi na 1457/58. godinu.

Priznajući vrhovnu vlast Osmanske države, Dubrovnik je kroz cijeli taj period uredno plaćao utvrđeni tribut, ali je i pored toga sačuvao svoju samostalnost. S druge strane, Dubrovnik je osigurao za se slobodnu trgovinu u Osmanskom carstvu i time obezbijedio materijalnu bazu za svoj razvoj na svim poljima društvene djelatnosti.

Poslije bitke na Marici /1371 / došle su u vazalni odnos prema Osmanskoj državi srpske feudalne oblasti južno od Šar-planine. Vukašinov sin Marko preuzimajući vlast u oblasti svoga oca zadržao je titulu kralja, ali je sticajem prilika postao turski vazal i obavezao se da plaća godišnji danak. Isto tako i Dejanovići Dragaš i Konstantin preuzeli su obaveznu da plaćaju godišnji danak i da učestvuju u turskim vojnim pohodima. Nakon pogibije kralja Marka i Konstatina u bici na Rovinama, Turci su preuzeli njihove oblasti pod svoju direktnu upravu.¹⁷

Srpske oblasti sjeverno od Šar-planine bile su slobodne do bitke na Kosovu. A poslije toga, Lazareva udovica kneginja Milica, po sporazumu sa svojim saveznicima, prihvatila je vazalni odnos prema Turskoj sa svim posljedicama koje iz toga proizlaze, kao što je učestvovanje srpskih trupa u turskim vojnim pohodima i plaćanje godišnjeg danka, koji je kasnije iznosio 40.000 dukata.¹⁸ To je morao učiniti i Vuk Branković, koji je, štaviše, ustupio Turcima i Skoplje /1392 /, i dozvolio da u važnije gradove na Kosovu udju turske posade. Turci su na taj način uspostavili izvjesnu kontrolu nad ovom oblasti.¹⁹ U periodu od skoro sedamdeset godina ovi odnosi tih dviju najznačajnijih srpskih oblasti prema Osmanskoj državi prolazili su kroz razne faze kao rezultat zbivanja na ovom području Balkanskog poluostrva.

Kada je 1427. umro Stefan Lazarević i za despota došao Djuradj Branković, obje ove oblasti, i Lazova i Vukova /Laz-ili, Vilk-ili/, imale su jednu vrhovnu upravu, ali u odnosu na Osmansku državu ostao je isti režim. Djuradj Branković je, pored Ugarske, morao da prizna i sultanovu vrhovnu vlast i da se obaveže na godišnji danak u iznosu od 50.000 dukata.²⁰ U vrijeme njegove vladavine došlo je do pada despotovine /1439 / i do njene ponovne obnove /1444 /. Kasnije, kada su Turci 1455. osvojili južni dio despotovine i Vukovu oblast, despota Djurdju je ostao sjeverni dio, sjeverno od Kruševca i Zapadne Morave. Tom prilikom danak je nešto amanjnjen prema veličini područja koje je pripalo despotu.²¹

Djuradj je umro koncem 1456, a njegov sin i nasljednik Lazar sklopio je ugovor s Turcima sredinom januara 1457. i obvezao se na uobičajeni danak, koji je po Thalloczyju iznosio četrdeset, a po Halkondilu dvadeset hiljada dukata.²²

Što se tiče Bosne, smatra se da je plaćanje danka zavedeno 1415, kada je ugarska vojska bila preduzela vojnu akciju s ciljem da potisne Turke iz Bosne i sa sjevera ušla s vojskom u Usoru i preko Doboja došla u središte bosanske države, gdje se sukobila s turskom vojskom /pod zapovjedništvom Ishak-bega/ i doživjela potpuni poraz. Tom prilikom kralj Ostoja i Sandalj Hranić izmirili su se sa Hrvojem i napustili kralja Sigismunda.²³ Prema Jirečeku, u vrijeme Tvrtka II danak je 1435. iznosio 25.000 dukata godišnje.²⁴ Oko sredine XV vijeka svi bosanski gospodari plaćali su Turcima godišnji harač. Ali, kako ističe Sima Ćirković, iznos nije poznat; vjerovatno se nije održao na istoj visini. Postoji izjava hercega Stefana da je prilikom dolaska Mehmeda II na vlast platio pedeset hiljada dukata.²⁵ Jireček navodi da je herceg Stefan 1459. sklopio mir sa sultanom i da je predao 40.000 dukata.²⁶

Kada je u januaru 1458. umro despot Lazar, kralj Tomaš je zauzeo 11 gradova koje je dotle držao despot s lijeve strane Drine. Nakon toga su Turci provalili u Bosnu. Izgledalo je da će poći na osvajanje Srbije, pošto je smrću despota Lazara prestao da važi mir između Turske i Srbije. U toj situaciji kralj Tomaš je uspio da sklopi povoljan mir sa sultanom, koji je odustao od traženja gradova, zadovoljio se sa svega 9.000 dukata harača.²⁷

Govoreći o Bosni pred sam njen pad pod Osmansku državu, Kemalpaša - Zade ističe da je kralj svake godine uredno slao danak /cizye-i maktû'a/ državnoj blagajni. Najzad je, poveđeci se za vlaškim vojvodom, otkazao davanje ovog tributa. Kada je carski sluga došao da ga pozove na pokornost, kralj ga je uhapsio. Kasnije se kralj pokajao i izvinio carskom izaslaniku, ali je sve bilo kasno. Sultan Mehmed II je odlučio da zauzme Bosnu.²⁸

Bugarska je prilično rano došla u zavisan položaj prema Osmanskoj državi. Poslije smrti cara Aleksandra Asena /1365 / došlo je do podjele bugarske države: glavni dio sa sjedištem u Trnovu pripao je caru Šišmanu, a njegov brat Stracimir osamostalio se u Vidinu. Nedaće koje su zbog toga nastale, kao i borbe sa ugarskim kraljem Lajošem oko Nikopolja, oslabile su otpornu snagu Bugarske i ona je već 1370. godine postala vazal Osmanske države. I pored toga je dolazilo do teških vojnih operacija na području Bugarske, koja je težila da se oslobodi zavisnosti. Napad kralja Sigismunda na Srbiju 1392. i poraz turske vojske kod Braničeva bili su povezani sa tajnim pregovorima cara Šišmana sa ugarskim kraljem. Zbog toga je sultan Bajazid slijedeće godine zauzeo Bugarsku.²⁹

Vizantija je priznala vazalni odnos 1379. godine za vrijeme cara Jovana V Paleologa i njegovog sina i suvladara

Manuela. Car Jovan se obvezao da daje godišnji danak u iznosu od trideset hiljada dukata i da šalje pomoćne jedinice u slučaju potrebe. Kada je Bajazid poduzeo vojni pohod protiv anadolskih begova, u njegovoj vojsci se nalazio Manuel s vizantijskim trupama. Poslije Manuela /1391 - 1425 / njegov sin Jovan VIII /1425-1448 /, pored navedenih obaveza, ustupio je Turcima i nekoliko mjesta. Njega je naslijedio brat mu Konstantin, posljednji vizantijski imperator.³⁰

Medju turske vazale na Balkanskom poluostrvu spadaju i vojvode Vlaške i Moldavije, koje su takodjer plaćale uobičajenu džizju /cizye-i ma'rûfe/ odnosno harač.³¹

Godinu dana poslije bitke kod Nikopolja vlaški vojvoda Mirča sklopio je ugovor sa Osmanskom državom po kojem je Vlaška bila slobodna u svojim unutrašnjim i vanjskim poslovima, s tim da izabrani vojvoda bude potvrđen od strane sultana i da plaća odredjeni tribut.³²

Odnos s Moldavijom uspostavljen je prvi put 1455. godine za vrijeme vojvode Petra. On se ugovorom obavezao da svake godine daje na ime harača 2.000 dukata i pomoćnu vojsku prilikom vojnih pohoda. Vojvoda Stefan /1457-1504 / je u prvim godinama svoje uprave davao navedeni tribut. Medjutim, kada su Turci bili zauzeti na drugim stranama, on je nastojao da dobije samostalnost. Kada su Turci osvojili utvrđeni grad Keke na Crnom moru /1475 /, jednoj grupi od sto pedeset Djenovljana je uspjelo da pobjegne zajedno s ladjom i da se iskrca u Moldaviju. Stefan je odbio traženje Turske da ih izruči. Turska vojska je stoga napala na Moldaviju, ali je zbog bolesti medju janičarima morala obustaviti dalje operacije. Da bi osigurali svoj uticaj na ovom sektoru, Turci su 1484. osvojili Kil i Akerman. Stefan je konačno 1486. godine pristao na plaćanje godišnjeg danka u visini od 4.000 dukata. Pored to-

ga, Moldavija je slala po 40 kobila i 24 sokola.³³

Godine 1590. vlaški tribut iznosio je tri hiljade dukata, 30 kobila i 20 sokolova. Krajem XVI stoljeća tribut Vlaške je bio stotinu tovara akči, a Moldavije sedamdeset tovara akči.³⁴

Ove dvije kneževine ostale su u zavisnom položaju prema Osmanskoj Imperiji sve do pred kraj XIX vijeka. Ugovorom u Parizu/1856 /priznata im je autonomija, a potpunu samostalnost, de jure, dobili su Berlinskim ugovorom /1878 /. Kroz taj dugi period njihovi odnosi sa Osmanskom državom prošli su, de facto, kroz razne faze zavisnosti.

Erdelj, koji je bio usko povezan s Vlaškom i Moldavijom, došao je u vazalni odnos poslije bitke na Mohaču, kada je sultan Sulejman 1528. godine postavio Ivana Zapolju za kralja Ugarske. Kao turski vazal Zapolja je vladao znatnim dijelovima Ugarske i Erdelja sve do svoje smrti /1540 /. Njega je naslijedio maloljetni sin Ivan Sigismund, te je umjesto njega zemljom upravljala njegova majka Izabela. Pošto je sultan Sulejman definitivno zauzeo Budim, osnovan je budimski pašaluk, kojem su priključena osvojena područja sa obje strane Dunava, a Ivanu Sigismundu ostavljen je Erdelj i dio Ugarske s lijevu stranu Tise uz godišnji danak od 10.000 dukata.

Ovaj je iznos uglavnom ostao sve do 1686. godine, kada je Erdelj pripojen Austriji. U tom međjuvremenu dolazilo je često do sporova između Osmanske države, koja je ljubomorno i uporno branila svoja prava nad Erdeljom, i Austrije, koja je imala svojih pretenzija u pogledu ove oblasti. Erdeljski knezovi su to iskorištavali i bili naklonjeni sad jednoj sada drugoj strani. Ali su u tome Turci imali jaču podlogu. Bilo je slučajeva da su tribut povećavali na 15.000 dukata, a isto tako i da su oslobadjali Erdelj od tributa za tri pa i de-

set godina.³⁵

U turskim dokumentima iz doba sultana Sulejmana Zakonodavca naziva se haračem ili džizjom i tribut što ga je davala Mletačka Republika za ostrvo Kipar prije nego što je osvojen od strane Osmanske Imperije /1571 /.Venecija je davala ovaj tribut u iznosu od osam hiljada filurija mamelučkim vladarima u Egiptu, a kada je sultan Selim osvojio Egipat, onda je nastavila da isti taj iznos daje Osmanskoj državi.³⁶ Turski istoričar prof. Tayyib Gökbilgin objavio je o tome više turskih dokumenata, koji se nalaze u Arhivu u Veneciji.³⁷

Osmanska država je od svog početka pa sve do 1839. godine bazirala na timarsko - spahijskom uredjenju. Zato je i velik dio poreza bio uokviren u ovaj sistem. Jedan od najznačajnijih poreza izvan toga okvira bila je džizja. Kroz stoljeća je ona bila izrazito državni porez koji je bio usko vezan s državnim finansijama, što pokazuju uporedjenja visine džizje sa vrijednosti novca koji je kolao u prometu. Džizja je stalno uskladjivana sa ekonomskim i političkim stanjem Imperije. Ona prosto izgleda kao barometar uspona i opadanja Osmanskog Carstva. S obzirom na to, materijal koji je dat u ovom radu unijeće dosta svjetla u ekonomsku i političku istoriju ove imperije, a time i prilika u našim zemljama.

Ispitujući kretanje džizje od XV vijeka do njenog ukidanja 1855. godine može se u izvjesnoj mjeri dobiti predstava o poreskom sistemu Osmanske Imperije. Iz same džizje ne može se utvrditi stvarno opterećenje naroda. To će biti moguće kada se prikaže istorijski razvoj svih poreza, kako redovnih tako i vanrednih. Ali, na osnovu onoga što je izneseno o džizji može se donekle ocijeniti i to pitanje. U prvim stoljećima u periodu uspona Osmanske države opterećenje naroda kako u pogledu džizje tako i u ostalim porezima bilo je u izvjesnoj mjeri snošljivo, što se vidi iz kretanja visine džizje i načina njenog ubiranja. Međutim, u toku ratova i unutarnjih trzavica, finansijske krize i nestabilnosti u zemlji opterećenje širokih narodnih masa bilo je mnogo veće i stanje teže, o čemu svjedoči i uvodjenje vanrednih nameta i kupljenje izvjesnih poreza putem zakupa. Mjere koje su od vremena do vremena sprovedjene za saniranje finansija i suzbijanje nezakonitih postupaka donekle su ublažavale to stanje.

Paralelno s utvrđivanje visine džizje nastojao sam da ustanovim i vrijednost novca prema zvaničnom kursu, a uz to i kretanje cijena na tržištu. Ovo je bilo neophodno potrebno da bi se što objektivnije prikazala sama džizja, jer su sva ta pitanja međusobno usko povezana. Ti su podaci od osobite važnosti za sagledavanje opštih prilika u određenim vremenskim periodima.

Pored toga, izneseni materijal pruža nam dosta podataka o broju nemuslimanskog stanovništva u raznim vremenima od XV do XIX vijeka, a istodobno i o njegovom materijalnom stanju, naročito u krajevima gdje se džizja kupila prema imovnom stanju poreskih obveznika. Osim toga, možemo pratiti i status povlaštenih grupacija, naročito u prvim stoljećima, od XV do XVII vijeka, a uz to i kretanje zadružnog života.

Što se tiče zakonskih propisa na osnovu kojih je utvrđivana visina džizje i način njenog ubiranja, možemo reći da je to zavisilo mnogim ekonomskim i političkim uslovima. Do 1690. godine postupalo se različito, prema tome, kako su iziskivale prilike u pojedinim krajevima. Ali i kasnije, kada je zaveden jedinstven sistem za cijelu državu, u periferijskim oblastima - zbog osjetljivosti tih područja - džizja se ubirala uglavnom po najnižoj stopi.

Džizja je predstavljala vrlo važan izvor državnih prihoda. Prema zvaničnim podacima iz 1690/91. godine broj obveznika ovog poreza u Osmanskoj Imperiji iznosio je 656.488 osoba, a prihod 1,102.403 šerifi dukata. Ovdje ne dolaze u obzir krajevi sjeverno od Save i Dunava, koje je tada Osmanska država bila izgubila. Osim toga, u našim krajevima južno od navedene granice, koji su bili poprište rata, džizja nije mogla biti pokupljena u cijelosti, a isto tako ni u susjednim krajevima.

The first part of the document is a letter from the Secretary of the Board of Directors to the shareholders. It is dated 1st January 1890 and is addressed to the shareholders of the company. The letter is written in a formal and polite tone and contains the following information:

I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 15th inst. in relation to the proposed dividend. I am sorry to hear that you are unable to receive the same, but I am sure that you will understand the necessity of this course.

The Board of Directors has decided to pay a dividend of \$1.00 per share for the year ending 31st December 1889. This dividend is payable to the shareholders of record on 15th January 1890. If you are unable to receive the same, please advise the Secretary of the Board of Directors as soon as possible.

I am, Sir, very respectfully,
 Your obedient servant,
 Secretary of the Board of Directors.

The second part of the document is a report from the Board of Directors to the shareholders. It is dated 1st January 1890 and is addressed to the shareholders of the company. The report is written in a formal and polite tone and contains the following information:

The Board of Directors has the honor to report to the shareholders on the business of the company for the year ending 31st December 1889. The business of the company has been conducted in a prudent and conservative manner, and the assets of the company are in a healthy state.

The net assets of the company at the end of the year were \$1,000,000.00, and the net assets at the beginning of the year were \$900,000.00. The increase of \$100,000.00 is due to the net income of the company for the year, which was \$100,000.00.

The Board of Directors has decided to pay a dividend of \$1.00 per share for the year ending 31st December 1889. This dividend is payable to the shareholders of record on 15th January 1890.

I am, Sir, very respectfully,
 Your obedient servant,
 Chairman of the Board of Directors.

N A P O M E N E

1. Abu 'l - Ḥasan 'Alī b. Muḥammed al - Māvardī /974-1058/, Kitāb Al-aḥkām al-sultāniya, Kairo 1298, s. 137.

O.H. Becker, Djizya, Enzyklopaedie des Islam, Band I, Leiden-Leipzig 1913, s. 1097-1098.

B.CH. Nedkoff, Samlung orientalischer Arbeiten, 11. Heft, Otto Harrasowitz, Leipzig 1942. /na turski preveo Dr. Şinasi Altundağ, Osmanlı İmparatorluğunda cizye, Belleten VIII, Ankara 1944, s. 603 i 606.

2. O ovom pitanju postoje različita mišljenja među islamskim pravnicima. Imam Hanefijske pravne škole Ebu Ḥanife Numan b. Sabit /699-767/ smatra da primanjem islama dužna džizja otpada.

Njegov učenik Ebu Jusuf, kao vrhovni kadija u doba Harun Rešida, dao je ovakvo objašnjenje: "Ako je primio islam prije isteka godine, neće dati džizju. A ako je primio islam nakon isteka godine dana, onda treba da dade džizju". Isto stanovište zastupa i Māverdi, koji pripada Šafiijskoj pravnoj školi.

Ibn Rušd, istaknuti pravnik Malikijske pravne škole /1126-1198/, podvlači da većina islamskih pravnika stoji na stanovištu da primanjem islama otpada dužna džizja. Tako je postupano i u Osmanskoj Carevini.

Abu Yūsuf, Kitāb al-ḥarāğ, Kairo 1032, s. 123; Māvardī, cit., s. 139; Ibn Rušd al-Hafīd, Bidāyat al-muğtahid va nihāyat al-muktaṣid, Istanbul 1333, s. 326.

3. U gornjem tekstu pod riječju posjednik mislim na mirijsku zemlju.

4. Al-Qāmūs, III, Istanbul 1305, s. 784.

U Baranovom arapsko-ruskom rječniku riječ جزية /pl. جزى / se tumači: glavarina; dažbina; zemljarina.

Belot u svom arapsko - francuskom rječniku daje ova značenja: capitation, tribut payé par tête.

Hans Wehr /Arabisches Wörterbuch/: Steuer; Kopfsteuer der freien Nicht-Muslime unter muslim. Herrschaft.

J. Th. Zenker /Dictionnaire turc-arabe-persan/: ا جزية ġizjet. Subst. خراج , وركو capitation, tribut/des sujets non musulmans/ - Kopfsteuer, Schutzsteuer der nicht muhammedanischen Unterthanen; auch Zoll für eingehende Waren.

5. Baranov: zemljarina; glavarina.

Belot: tribut, impôt foncier; revenu.

Wehr: Steuer; Grundsteuer.

Zenker: impot foncier; tribut payé par les sujets non mahometans; capitatio = جزية Grundsteuer, Kopfgeld, Tribut der von Nicht-muhammedanern gezahlt wird, entweder von dem ganzen Lande oder den einzelnen Individuen.

6. Monumenta turcica, Tomus primus, Serija I, Sv.1, Kanuni i kanun-name, Sarajevo 1957, s. 100 i 117 /U daljem tekstu skraćeno: MT I/1/.

7. Istanbul, Başvekalet /Başbakanlık/ Arşivi /u daljem tekstu skraćeno: BA/, Maliyeden müdevver defter-i cizye-i gebrân Vilayet-i Izvornik No. 1457.

Prvi dio ovog deftera o obveznicima džizje odnosno harača sastavio je kadija za nahiju Gornja i Donja Tuzla Mahmud, a ostali dio /nahija Gračanica, Zvornik, Teočak i dr./ zvornički kadija Hizir. U ovom defteru kod svih naselja naveden je broj kuća /hâne/ i baština, a na nekim mjestima i iznos džizje odnosno harača. Pored gore navedenih, možemo spo-

menuti i ova sela: Mijodić - 10 kuća i 14 baština po 40 akči; Grabovica - 21 kuća i 19 baština po 40 kuća; zatim varoš tvrđave Brčko 10 kuća po 40 akči.

8. Kanun-nama bosanskog sandžaka iz 1516. godine, MT, s. 25 i 33. U kanun-nami se ističe da oni koji spadaju u rezervu vojnika treba da dadu za državnu blagajnu kako ekvivalent za džizju tako i harač za haračku rajinsku baštinu, a ispendžu i desetinu spahijama.

U ohridskoj kanun-nami iz 1613. godine postoje dva propisa za hrišćansku baštinu koja je opterećena džizjom odnosno haračem. Na prvom mjestu se navodi da je bilo slučajeva da je sin nakon smrti oca, zbog siromaštva, odvojio od baštine jednu njivu ili jedan dio i prodao drugom ili založio. Na taj način mnoge su baštine izgubile karakter ekonomske jedinice kao poreske osnovice za džizju i ispendžu. Zato se naredjuje da se ubuduće baštine ne cijepaju i da se takvi postupci dokinu. Ako se pak dogodi da raja to učini, onda spahija treba da uzme cijelu tu baštinu i od prodavaoca i od kupca i da je ponovo spoji u jednu cjelinu i ustupi jednom koji je bu⁷de tražio, kako ne bi propala carska džizja /cizye-i şahi/ i spahijina ispendža /ispence-i sipahi/.

Na drugom mjestu se govori o baštini koja je bila u rukama hrišćanina i prešla u ruke muslimana a zadržala status hrišćanske baštine. Tu se kaže: "Ima spahija i drugih muslimana koji uzmu hrišćansku baštinu i s njom raspoložu, a kada se od njih zatraži džizja i ispendža, oni se izmotavaju i neće da daju nego traže da se to nadoknadi od sirote raje. Od tih koji to čine, bili spahije ili subaše, kratko rečeno, ko bio da bio, neka se naplati od njega džizja i ispendža".

Ömer Lütfi Barkan, XV i XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraat ekonominin hukukî ve malî esasları, Bi-

rinci cilt - KANUNLAR /u daljem tekstu skraćeno: Ö.L. Barkan, Kanunlar/, Istanbul 1945, s. 293, tačka 9. i s. 295, t. 21.

9. MT, I/1, s. 157 i 160.

10. Dr Robert Anhegger - Dr. Halil Inalcik, Kanûnâme-i sultanî ber müceb-i örf-i 'osmânî, Ankara 1956, s. 76-78.

11. Aşikpaşa Zade Tarihi, Istanbul 1332, s. 51. Na drugom mjestu /s. 164/ citira kratko poruku Mehmeda II Fatih-a bosanskom kralju: "Ili neka pristane na harač, ili ću ga napasti." Samo se po sebi razumije da se ovdje misli na danak.

12. Dubrovački arhiv, najstariji dokumenti od 1459-1501. godine: br. 1, 2, 5, 12, 13, 14, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 30, 32, 33, 42, 44 i 45; zatim dokumenti iz XVI stoljeća: A - 11a, 14a i 27a. U svima je upotrebljen izraz harač.

13. Dubrovački arhiv: A - 15a, 16, 17, 26a, 28a, 29, 30a i 36a. U ovim dokumentima je upotrebljen termin džizja. U tekstu obično stoji: "džizja koja je za njih obavezna..." /vâ-cib olan cizyeleri .../.

14. I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1947, s. 116.

15. Ivo Božić, Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku, Beograd 1952, s. 6-7, 14, 54, 91, 107, 108, 153-155, 186, 187, 189, 192, 203. i 213.

Jacopo de Promontorio - de Campis, koji je oko 1475. godine pisao o Osmanskoj državi, navodi na jednom mjestu da je tribut Dubrovačke Republike tada iznosio 20.000 dukata. - Vidi: Franz Babinger, Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio - de Campis über des Osmanenstaat um 1475, München 1957, s. 66.

Medjutim, kao što ističe Ivan Božić, u ovo vrijeme Dubrovačka Republika je davala na ime harača deset hiljada du-

kata. Od 1478. godine plaćali su još 2.500 dukata na ime carine /gümrük/, što ukupno iznosi 12.500 dukata godišnje. Godine 1480. sultan Mehmed II povećao je taj iznos na 15.000 dukata. Međutim, 1481. godine novi sultan Bajezid II je pristao na smanjenje harača, te se iznos od 15.000 nije dao ni za jednu godinu. - Ivo Božić, cit., s. 202-203 i 211.

16. Gliša Elezović, Turski spomenici, Beograd 1940.

17. Isto su tako bili u vazalnom odnosu prema Turcima janinski despot Isallo, Andjeli iz Tesalije i vizantijski car Manojlo. Zemlje despota Uglješe poslije bitke na Marici držali su kratko vrijeme Grci, a zatim su došle pod direktnu tursku upravu /1383/.

Konstantin Jireček, I, Beograd 1952, s. 315-316; Dr. M. Dinić, Istorija naroda Jugoslavije, Knjiga prva, Beograd 1953, s. 414-415.

18. Dr. Ivan Božić, Istorija naroda Jugoslavije, I, s. 420-421.

19. K. Jireček, cit., s. 330; Dr. I. Božić, cit., s. 421.

20. K. Jireček, cit., s. 355; Ord. Prof. Ismail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, I, Ankara 1947, s. 208.

21. K. Jireček, cit., s. 381-382.

22. Isto, s. 384.

23. Sima Ćirković, Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, s. 242-243.

24. K. Jireček, cit., s. 361.

25. S. Ćirković, cit., s. 291.

26. K. Jireček, cit., s. 391.

27. S. Ćirković, cit., s. 317.

28. Ibn Kemal, Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter /Indeks ve içindekileri hazırlayan Dr. Şerafettin Turan/, Ankara

1954, s. 115-120.

29. Što se tiče Stracimira, on je pred samu bitku kod Nikopolja prešao na stranu krstaša. Zbog toga je Bajazid, odmah poslije pobjede, zauzeo Vidin i pripojio ga nikopoljskom sandžaku.

I. H. Uzunçarşılı, cit., s. 81-86; Jireček, cit., s. 330-333.

30. I. H. Uzunçarşılı, cit., s. 53-56.

31. Ibn Kemal, cit., s. 211-212 i 414.

32. Uzunçarşılı, cit., s. 106-107.

33. I. H. Uzunçarşılı, Osmanli Tarihi, II, Ankara 1949, s. 78-80, 173-176, 421-422.

34. I. H. Uzunçarşılı, Osmanli Tarihi, IV/2, Ankara 1959, s. 101. Opširne podatke o kneževinama Vlaškoj i Moldaviji od sredine XVI do kraja XVII vijeka pruža nam Uzunçarşılı u III/2 knjizi svoje istorije /Osmanli Tarihi, III/2, 1954, s. 78-101/, a za XVIII vijek u navedenoj IV/2 knjizi, s. 41-115.

35. Tarih-i Naima, III, s. 103; I. H. Uzunçarşılı, Osmanli Tarihi, II, s. 427-434, III/1, s. 95-101, III/2, s. 46-73; Adem Handžić, Diploma sultana Murada IV erdeljskom knezu Djordju Rakociju, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, VI-VII /1956-1957/, Sarajevo 1958, s. 175-191 /sa pet tabli/.

36. I. H. Uzunçarşılı, Osmanli Tarihi, II, Ankara 1949, s. 315-316.

37. M. Tayyib Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri, Belgeler C. I. S. 2 /Temmuz 1964/ den ayrılmasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, Vesika 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73 75, 93.

38. Abū Yūsuf, cit., s. 122.

39. Abdulvehhāb al-Šarānī, Kitāb al-niẓām, Kairo 1306, II, s. 160.

40. Isto.

41. Abū Bakr al-Rāzi al-Ġassās/umro 370-981/, Tafsīr Ahkām al-Kur'ān, Istanbul 1335, II, s. 96.

Ibn Rušd al-Hafīd, cit., s. 326. - Ibrahim Halebī, Mul-teka-l-ebḥur, Istanbul 1317, s. 671. - C.H. Becker, Djizja, Enzyklopaedie des Islam, Leiden - Leipzig 1913, s. 1097. /Ci-zye, Islam Ansiklopedisi, III, Istanbul 1944, s. 199/.

42. Māvardī, cit., s. 137.

43. B. Ch. Nedkoff, cit., s. 610.

44. Kao primjer navešćemo dvije fetve šejhulislama Abdurrahima:

a/ Pitanje: "Da li će se uzeti džizja od maloljetnog sina štićenika Zejda?" Odgovor: "Neće se uzeti".

b/ Pitanje: "Da li će se tražiti džizja od hrišćanke Hind?" Odgovor: "Neće".

Orijentalni institut, Kodeks br. 831, list 34v.

45. Berat sultana Mahmuda I od 1145/1732, Orijentalni institut, /u daljem tekstu: OI/, sidžil mostarskog kadije br. 2, list 1.

46. Nedkoff navodi da je svaki nemusliman od 15 do 75 godina morao davati džizju /cit., s. 621/.

47. Abū Bakr al-Rāzi al-Ġassās, cit., III, s. 96.

48. Abū Yūsuf, cit., s. 122.

49. Ibrahim Halebī, cit./sa komentarem Daḡad-efendi/, s. 671.

50. Možemo navesti dvije-tri fetve šejhulislama Abdurrahim-efendije:

a/ Pitanje: "Da li će se uzeti džizja od štićenika Zejda, koji je invalid i ne može na noge?" Odgovor: "Neće se uzeti".

b/ Pitanje: "Da li će se uzeti džizja od štićenika Zejda koji je slijep?" Odgovor: "Neće se uzeti".

c/ Pitanje: "Da li će se tražiti džizja od štićenika Zejda, iznemoglog starca?" Odgovor: "Neće". /Ovdje nije stavljeno nikakvo ograničenje niti kakav uslov. To bi značilo da se od navedenih ne uzima džizja, pa makar bili i bogati./

Orientalni institut, kodeks br. 831, list 34v.

51. Abū Yūsuf, cit., s. 122.

52. Damad-efendi, cit., III, s. 96.

53. Abū Bakr al-Ğaṣṣās, cit., s. 671.

U nekim sandžacima osvojenim od Ugarske obaveza je padala na one čiji je prihod u vinu i stoki iznosio 300 akči godišnje.

54. Māvardī, cit., s. 139.

55. Abū Yūsuf, cit., s. 123. - Māvardī, cit., s. 137.

- Damad-efendi, cit., s. 671.

56. Abū Yūsuf, cit., s. 122.

57. Abū Bakr al-Ğaṣṣās, cit., III, 96.

58. Šejhulislam Burhanuddin /umro 593/1197/, Kitāb al-Hidaya, Istanbul, 1326, II, s. 137.

59. Damad-efendi, cit., s. 672.

60. Kao primjer navešćemo nekoliko fetvi šejhulislama Abdurrahim-efendije:

a/ Pitanje: "Da li će se tražiti džizja od sveštenika Zejda, koji se miješa sa svijetom?" Odgovor: "Tražiće se".

b/ Pitanje: "Da li će se uzeti džizja od redovnika Zejda, koji se ne miješa sa svijetom?" Odgovor: "Neće".

c/ Pitanje: "Da li će se tražiti džizja od hrišćanina Zejda,

koji je sveštenik u jednoj crkvi, ali se ne miješa nikako sa svijetom?" Odgovor: "Neće".

d/ Pitanje: "Da li će se tražiti džizja od redovnika Zejda i Amra, koji stanuju u manastiru i ne miješaju se sa svijetom?" Odgovor: "Neće".

OI, Kodeks 831, list 34v.

61. OI, Kodeks br.1,I, list 86v; Kodeks br. 10, list 27v.

62. Istanbul, Başvekâlet /Başbakanlık/Arşivi /U daljem tekstu skraćeno:BA/, Tapu defteri No. 16. - OI, br. 52, fotokopija /skraćeno: f./ 328.

63. BA, Tapu defteri No.1007. - OI, br. 55, f. 190.

64. BA, Tahrir defteri No.5. - OI, br. 94, f. 268.

65. BA, Tapu defteri No. 157. - OI, br. 65, f. 81.

66. Manastir u Kraljevoj Sutjeski, Turski dokumenti, br. 89.

Napominjem da sam prilikom kraćeg boravka u Kraljevoj Sutjeski pregledao jedan dio turskih dokumenata i stavio na njih redne brojeve, kojima se i ovdje služim.

67. Manastir u Fojnici, Turski dokumenti, br. VIII/1317

68. Isto, br. III/381.

69. Isto, br. II/271.

70. Isto, br. III/333.

71. Isto, br. II/131.

72. Manastir u Kraljevoj Sutjeski, Turski dokumenti, br. 69.

73. Gazi Husrevbegova biblioteka/u daljem tekstu:GHB/, sidžil br. 23, s. 31.

U manastiru u Kraljevoj Sutjeski postoji isto tako prepis ovog fermana o oslobodjenju navedenih redovnika od gla-

varine. - Vidi dokument br. 37.

74. GHB, sidžil br.24, s.49. Gornje naredjenje je izdao bosanski valija na molbu redovnika iz manastira u Fojnici, Kreševu i Kraljevoj Sutjeski.

75. Manastir u Fojnici, Turski dokumenti, br. VI/924, VI/928, 929, 930.

76. OI, sidžil jajačkog kadije, br.10, list 11 i 62; OI, sidžil mostarskog kadije br. 2, list 1.

77. Ismail Hakki Uzunčaršili, Türk Tarihi /skripta/, Istanbul 1937, s. 68-88.

78. I. H. Uzunčaršili, Osmanlı Tarihi, III/2, Ankara 1954, s. 286.

79. Ö. Barkan, Kanunlar, Istanbul 1945, s. 397. - H. Šabanović, Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz godine 922/1516, MT, I/1, s. 24 i 31.

80. Prevod J. Šafarika, Glasnik Srpskog učenog društva, I/XVIII, s. 176.

81. Bertrand de la Brokijer, Putovanje preko mora, Beograd 1950, s. 129.

82. Gerlach, Tagebuch, s. 54, 1574. i 487, 1578.

83. Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 265.

84. Br. Djurdjev, Požeška kanun-nama iz 1545. godine, GZM, Sarajevo 1946, s. 132 i 136.

85. Ahmed Refik, Türk idaresinde Bulgaristan/9731255/, Istanbul 1933, dokument br. 37, s. 27-28.

86. Hamid Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarsko-spahijskoj organizaciji u XVII stoljeću, GZM, Sarajevo 1947, s. 191-192.

87. Ö.L. Barkan, Kanunlar, s. 398. - MT, I/1, s. 25 i 33.

88. OI, Kodeks br. 1, list 92r.

89. B. Ch. Nedkoff, cit. s. 638-639.

90. BA, Tapu defteri No. 157.

91. Br. Djurdjev, O vojnućima, GZM 1947, s. 101.

92. H. Hadžibegić, Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca, GZM, Sarajevo 1949-50, s. 370-371.

93. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 16.

94. BA, Tapu defteri No. 255. - Ö.L. Barkan, s. 324-325.

95. BA, Smederevski defter No. 187. - OI, Kanun-nama br. 19, f. 34.

Turski tekst glasi: Hâliya ferman-i Âlişân muktaza-sınca eflaklar haraca kayd-olunub hukûk-u şer'îye ve rûsûm-u örfiye takdir olunub ..."

96. Br. Djurdjev, Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz 1530, MT, I/1, s. 41 i 47; Nedim Filipović, Kanun-nama Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine, MT, I/1, s. 103-104 i 118.

97. BA, Tapu defteri No. 187. - OI, Kanun-nama br. 19, f. 26-34.

98. BA, Smederevski defter No. 316. - OI, Kanun-nama br. 20, f. 8-9.

99. Br. Djurdjev, Požeška kanun-nama iz 1545. godine, GZM, Sarajevo 1946, s. 132 i 136.

100. Br. Djurdjev, Sremska kanun-nama iz 1588-89. godine, GZM, Sarajevo 1949-50, s. 274 i 282.

H. Hadžibegić, Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca, GZM, Sarajevo 1949-50, s. 370-371.

101. H. Hadžibegić, Rasprava Ali Čauša...; cit., s. 191.

102. Martolosi Sofije obezbjedjivali su prenos hrane i dr.0 bugarskim martolosima u XVII i XVIII stoljeću pisali su L.Barbar i Grzegorzewski. Isto tako ima podataka i kod Jirečka /Geschichte der Bulgaren/.0 martolosima u Makedoniji govori Evlija Čelebija u svom putopisu.Zatim treba napomenuti: Robert Anhegger,Martolos, Islam Ansiklopedisi, 73.cüz, Istanbul 1956, s. 341-344.

U Arhivu Topkapu saraja nalazi se jedan dokumenat od 1176. godine /1762-63/ o martolosima, koji su čuvali tvrđjavu Novi /dokumenat 9380/. Osim toga postoji i jedan berat od 1210/1795.godine o tri čete martolosa u Trebinju; zatim jedan dokumenat od 1210/1832.godine o postavljenju 64 martolosa za čuvanje klanaca na području Kumanova i Kratova.

103. BA, Maliye defteri No. 5. - OI, br. 60, f. 137.

104. BA, Tapu defteri No. 16. - OI, br. 52, f. 352.

105. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 15.

Starješine martolosa imali su dnevnicu po 5 akči, starije četa po 4, a ostali po 3 akče.

106. BA, Defter-i Smendre No.316. - OI, br. 80, f. 5.
Dnevnice su bile iste.

107. Halil Inalcık, Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, I, Ankara 1954, s. 158.

108. Nedim Filipović, Kanun - nama Zvorničkog sandžaka iz 1548.godine, MT, I/1, Sarajevo 1957, s. 102-103 i 117-118

109. Br. Djurdjev, cit., s. 274 i 282.

110. Istanbul Belediye Kütüphanesi, M.Cevdet yazmaları No. 76.

Prema defteru za sandžak Arvanid od 835. godine po Hidžri /1432/ stanovnici sela Iskarapar pokazali su se dobro /doğruluk etmişler/. Zbog toga je između njih uzeto za rad u

tvrdjavi 40 hrišćana musellema, koji su zbog toga bili oslobođeni harača i drugih zakonskih i običajnih daća, te im je o tome izdata carska zapovijest. Prema tome, oni se ubrajaju u onu "mu'af ve müsellem" raju, koja je oslobođena harača zbog službe vojničkog karaktera. Ostalih 20 kuća daju harač i druge kuluke /kulluklar/. - Halil Inalcık, Hicri 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara 1954, s. 84.

U istom defteru kod sela Panarjot/koje ima 14 kuća je zapisano da je 12 hrišćana musellema, koji imaju u rukama carsku zapovijest, oslobođeno od harača i ostalih vanrednih divanskih nameta /harâçdan ve sair 'avâriz-i divâniden mu'af ve müsellemler olalar/. Pored toga, u defteru se dodaje: "A kada neko od njih umre, da se podnese Porti izvještač o njihovim sinovima i da se postupi onako, kako to bude naredjeno". - Isto, s. 74.

111. BA, Maliye defteri No. 5, s. 267-268.

112. BA, Tapu defteri No. 16. - OI, br. 52, f. 38o.

113. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 158.

114. BA, Isti defter. - OI, br. 55, f. 8.

115. BA, Tapu defteri No. 135 /od 1525/. - OI, br. 67, f. 2.

Ovo je uneseno i u defter br. 978 /OI, br. 85, f. 6/.

116. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 165.

U ovom defteru je pored sela Gradište data dva napomena: "Pošto se ovo selo nalazi na mjestu gdje se rijeka Pek uljeva u Dunav, ono je podesno za sjedište karaule. A kako je to važan prolaz, to je Mihal-oğlu Ali-beg sagradio kaštel, a za čuvanje postavio martolose. Kada je novi defter podnesen Visokom dvoru, a s obzirom na potrebu čuvanja spomenutog prolaza, zapisani su u ovom selu i martolosi na isti način kao i musellemi, koji stanuju u tom selu."

117. BA, Tapu defteri No. 135. - OI, br. 67, f. 7.
118. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 33.
119. Isti defter, f. 34.
120. BA, Tapu defteri No. 179 /Kruševac/. - OI, br. 179, f. 141.
121. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, 55, f. 20.
122. BA, Tapu defteri No. 135. - OI, 67, f. 3.
123. BA, Tapu defteri No. 978. - OI, br. 85, f. 11.
124. BA, Tapu defteri No. 187. - OI, br. 79, f. 72.
125. BA, Tapu defteri No. 316. - OI, br. 80, f. 173-175.
126. BA, Tapu defteri No. 16, 181. - OI, br. 52, f. 182
127. Isti defter, list 181b. - OI, f. 183.
128. Isti defter, list 182. - OI, f. 183.
129. Isti defter, list 282. - OI, f. 282.
130. BA, Tapu defteri No. 211. - OI, br. 75, f. 42.
131. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 11-12.
- BA, Tapu defteri No. 135; OI, br. 67, f. 2.
132. BA, Tapu defteri No. 978. - OI, br. 85, f. 7.
- Prema smederevskom defteru od 1516. godine starješine topčija bio je Hamza sa dnevnicom od 16 akči, a njegov zamjenik /kethuda/ Ali sa dnevnicom od 10 akči. Medju topčijama koji su primali dnevnicu bilo je tri čete hrišćana /po 11 ljudi/, čije su starješine bili hrišćani, i jedna četa od 14 muslimana. Oni koji nisu imali dnevnica bili su svi hrišćani /2 čete po 11 i 1 četa 10 ljudi/ sa starješinama hrišćanima.
133. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 12-13.
- BA, Tapu defteri No. 135. - OI, br. 67, f. 2.
134. BA, Tapu defteri No. 1007. - OI, br. 55, f. 13.
135. Isti defter, f. 13. BA, Tapu defteri No. 135. - OI, br. 67, f. 2.

136. Jacob Elssner, *Neueste Beschreibung der griechischen Christen in der Türkei /Paragraph VII/*.

137. Nedkoff, cit., s. 621.

138. Ömer Barkan, 894 /1488/1489/ Yılı Cizyesinin Tahsilâtina ait Muhasebe Bilançoları/Obračunski bilansi koji se odnose na ubiranje džizije za 894. godinu/, Türk Tarih Kurumu, BELGELER, Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C.I, Sayı 1, Ankara 1964, s. 73 i 74.

139. Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 72.

140. BA, Tapu defteri No.16, v.200. - OI, br.52, f. 201.

141. Isto.

142. BA, Tapu defteri No. 179. - OI, br. 86, f. 54.

143. OI, sidžil blagajskog kadije od 1224.godine, list 71v.

144. Isti sidžil br. 19, list 35r; 44, 49.

145. Māvardī, cit., s. 139.

146. Arhiv grada Sarajeva, Temišvarski sidžil /nepaginiran/.

147. Nedkoff, cit., s. 621.

148. E.Z. Karal, Osmanlı tarihi, VII, Islahat fermanni devri /1861-1876/, Ankara 1956, s. 175.

149. O kapitulacijama napisana je čitava literatura. U Istanbulu postojale su strane pošte; strani trgovački brodovi saobraćali su unutar Osmanske države i prevozili putnike i prenosili robu i materijal; carine se nisu mogle povećavati; željeznice u rukama stranih preduzeća; fabrike se nisu mogle podizati; država je imala oko četiri posto akcija u Osmanlijskoj banci, koja je izdavala novac, itd.

150. U Istanbulu pri konzulatima velikih sila postojali su sudovi /pri austrijskom konzulatu i drugostepeni sud/ za

rješavanje sporova između njihovih podanika, a i mješovitih sudova koji bi se obrazovali u slučaju spora između podanika tih sila. Ti strani državljani bili su zaštićeni od istražnog progona, i u svojoj kući. Bez prisustva predstavnika odgovarajućeg konzulata turski organi nisu mogli ući u kuću, pa makar se radilo i o zločinu. Za zaštitu prava svojih građana u odnosu na strane državljane, lokalne vlasti su često bile prisiljene da intervenišu preko njihovih konzulata. Bilo je i takvih stvari koje su nepojmljive za naše shvatanje.

151. E. Z. Karal, cit., s. 176-177.

152. Ahmed Refik, cit., s. 78-79.

153. E. Z. Karal, cit., s. 174-175.

154. Abū Yūsuf, cit., s. 122-124.

155. Māvardī, cit., s. 137-138.

156. Isto, s. 138. Muhamed b. Idris bazira ovo svoje stanovište na prvom određivanju džizije za Jemen 631. godine.
- Al-Hidaya, II/136.

157. Ibn Rušd, cit., s. 327.

158. Isto.

159. To su zvanični defteri iz 894 /1488/89/ i 896 /1490/91/ godine, na kojima ćemo se kasnije zadržati.

160. BA, Tapu defteri No. 157 /OI, br. 65, f. 7/.

161. BA, Tapu defteri No. 211 /OI, br. 75, f. 3/.

162. Branislav Djurdjev, Kanun-nama za Bosanski sandžak iz 1530. godine, MT, I/1, s. 37 i 43.

163. Br. Djurdjev, Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skenderbega Crnojevića, Prilozi 1950, s. 12 i 14.

164. Prvi deficit u Osmanskoj carevini bio je 1564. godine. Tada su prihodi iznosili 183,088.000 akči, a rashodi 189.600.000 akči. Nastojanjem Sokolovića Mehmed-paše državni

budžet je kasnije uravnotežen. - Ismail Hakki Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III, s. 129-130; M. Belin, Türkiye iktisadi tarihi hakkında tetkikler, İstanbul 1931.

165. Dr. Robert Anhegger - Dr. Halil Inalcık, Kanunnâme-i sultânî ber müceb-i örf-i osmânî /II. Mehmed ve II. Bâyezid devirlerine ait yasaknâme ve kanunnâmeler/, Ankara 1956, s. 76-78.

U anonimnoj kronici "Tevârih-i Âl-i Osman", koju je objavio Giese, spominje se da je džizja u doba Murata I bila malena i da raja nije nailazila na poteškoće da bi je platila. Ali se ni tu - a niti na drugom mjestu - ne navodi visina džizje. - Dr. Friedrich Giese, Die altosmanischen Chroniken, I, Breslau 1922, s. 25.

166. BA, Tapu defteri No. 16 / Orientalni institut, br. 52, f. 1b/.

167. Isto /f. 2/.

168. Franc Babinger, Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio - de Campis über den Osmanenstaat um 1475, München 1957, s. 62.

169. Konstantin Mihailović iz Ostrovice, Janičarove uspomene ili Turska hronika /prevod i predgovor Djordja Živanovića/, Spomenik CVII, Beograd 1959.

170. M. Tayyib Gökbilgin, XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Papa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul 1952, s. 155-158 /İstanbul Edebiyat Fakültesi yayınlarından No. 508/.

171. Pošto ćemo malo kasnije iznijeti pregled jednog obračunskog deftera o džizji iz 1488/89. godine, to sam pod ovom rubrikom naveo broj pod kojim su pojedine oblasti tamo zavedene, kao i broj domaćinstava kod kojih su posebno navedena ona koja predstavljaju muškarci a posebno ona gdje je sta-

rješina udovica.

172. Ömer Barkan, 894 /1488/89/ yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları/Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964/.

173. Kod oblasti Dukadjin Zavedeno je 1594 domaćinstva, od kojih 321 plaća po 20 akči na ime džizje, 496 po 15, a 777 po 10 akči. To su najniži iznosi ovog poreza na cijelom Balkanskom poluostrvu.

S druge strane, hrišćani iz Akkermana nastanjeni u Istanbulu bili su razvrstani u tri kategorije u pogledu visine džizje, uzimajući u obzir njihovo imovno stanje, i to: a'la /najviša stopa/, evsat /srednja/ i ednâ /najniža/. Od prve kategorije bilo je 38 domaćinstava, od kojih su četiri davala po 280 akči, a 34 po 250 akči. U drugoj kategoriji bilo je 476 domaćinstava sa po 150 akči, a u trećoj 123, sa po 40 akči. Samaca i drugih bilo je 33 sa po 50 akči. - Vidjeti oblast pod brojem 2 na strani 38.

174. Pošto smo gore iznijeli broj domaćinstava u 895. /1489/90/ godini, to se ti podaci mogu uporediti sa brojem domaćinstava u obračunskom defteru za 894 / 1488 / 89/ godinu. - Vidi napomenu 171.

175. Za vakuf ovog imareta upisano je 6 sela sa 901 domaćinstvom i džizjom u iznosu od 65.468 akči /prosječno na jedno domaćinstvo 72,6 akči/; a za školu Darulhadis četiri sela sa 594 domaćinstva i džizjom u iznosu od 39.355 akči /prosječno na 1 dom. 66,2 akči/. - Vidi s. 37 pod 1/1: I i II.

176. Pored ostalih prihoda, vakuf imareta sultana Mehmeda Fatiha imao je i prihode od džizje nemuslimana u Istanbulu i Galati. Prema obračunu, ti su prihodi u 894. /1488/89/ godini iznosili 433.698 akči. Pojedine stavke tih prihoda iz-

gledaju ovako:

- a/ Džizja i pristojba "nev yafta" od nemuslimana u Istanbulu sa Jermenima i strancima iz Kefe ... hâne 4.733 ... 260.781 akča /prosječno 50 akči/, bive 630 ... 6.639 akči /prosječno 10,5/;
- b/ Džizja i pristojba "nev yafta" od Jevreja u Istanbulu ... hâne 2.027 ... 120.355 akči /prosječno 59 akči/, bive 464 ... 5.066 akči /prosječno 10,9 akči/;
- c/ Džizja i pristojba "nev yafta" nemuslimana u G_plati sa strancima i Jermenima ... hâne 726 39.825 akči /prosječno 54,85/, bive 87 ... 1.032 akče /prosječno 11,86 akči/.

Osim toga, pripadala je i džizja hrišćana u varoši-
ma Čorlu, Silivri i Eregli, zatim na području Čorlu'a u 8 se-
la, Tekfurdağ'a u 2 sela, Vize u 10 sela, Kirkkilise u 27 se-
la i Edirne u 1 selu. Ovdje je bilo ukupno 3.914 domaćinstava,
a ukupan iznos džizje 227.406 akči. - Vidi: s.39, 2/2, I i II.

Opširnije o ovom vakufu i njegovim prihodima upore-
di: T.Gökbilgin, Edirne ve Paşa Livası, s. 300-315.

177. Nikolai Todorov, La situation démographique de la
Peninsule Balkanique au cours des XV et XVI siècles, Godiš-
njak Filozofsko-istorijskog fakulteta Univerziteta u Sofiji,
Tom LIII, 2, Sofija 1960, s. 202-210.

178. Prof. I.H. Uzunçarşılı, Kapukulu Ocakları, I, An-
kara 1943, s. 164-166.

179. Isto.

180. Ö.L. Barkan, Kanunlar, s. 200; BA, Defter No. 973.

181. Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 83.

182. BA, İcmâl defteri No. 174.

183. MT, I/1, Sarajevo 1957. /H. Šabanović, Kanun-na-
ma Bosanskog sandžaka iz 1516. godine/.

184. BA, Tapu defteri No. 1007 /OI, br. 55, f. 151-155/.
185. BA, Kamil Kepecioglu tasnifi, Cizye Muhasebesi Kalemi, Defter No. 3523.
186. H. Hadžibegić, Nekoliko turskih dokumenata o Grblju u XVII stoljeću, Spomenik CV - Zbornik izvještaja o istraživanjima Boke Kotorske, II, Beograd 1956, s. 75.
187. Branislav Djurdjev, cit., GZM, Sarajevo 1946.
188. BA, Tapu defteri No. 243 /OI, br. 40, f. 1/; BA, Tapu defteri 351 /OI, br. 38, f. 2/.
189. BA, Tapu defteri No. 549 /OI, br. 36, f. 1/.
190. BA, Tapu defteri No. 650 /OI, br. 39, f. 1/. Isto i u def. 549.
191. BA, Tapu defteri No. 672 /OI, br. 46, f. 1/.
192. BA, Tapu defteri No. 571 /OI, br. 37, f. 1/. Isto i u def. 673.
193. BA, Tapu defteri No. 290 - OI, br. 15, f. 3.
194. BA, Tapu defteri, No. 364. - OI, br. 32, f. 2.
195. BA, Tapu defteri No. 332. - OI, br. 34/1; Tapu defteri No. 554, - OI, br. 35, f. 2.
196. Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 322.
197. Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 300-301; L. Fekete, Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung, I, Budapest 1955, s. 176-199, 218-222.
198. Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 316.
199. Isto, s. 319-320.
200. Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mühimme defteri No. 7, br. 448.
201. BA, Tapu defteri No. 571, - OI, br. 37, f. 1; Tapu defteri No. 673. - OI, br. 52, f. 2; Vidi napomenu 7 i tekst

u vezi s tim.

202. Od 1577-1589. godine Turska je vodila dug rat sa Persijom, koji je završen mirovnim ugovorom u Istanbulu 21. marta 1590.

203. Dr. Mustafa Akdağ, Osmanli imperatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiyenin iktisadi vaziyeti, Belleten, sayı 51, s. 558-559.

204. I. H. Uzunçarşılı, Kapikulu ocakları, II, Ankara 1944, s. 159 n. 2.

Ovo povećanje džizije izvršeno je u doba velikog vezira Sinan-paše. U fermanu od 1004/1595. godine, koji je tom prilikom izdan, kaže se između ostalog: "Od svakog šticećenika uzeće se odsjekom /ber vech-i maktu'/ 150 akči. Od toga će se zadržati za državnu blagajnu 140 akči, a oni koji ubiru harač uzeće po 10 akči na ime svog izdržavanja. Ako negdje postoji od starine veći harač od ovog određenog, neće se mijenjati nego će se uzeti kao što je i bilo." - Orijentalni institut, kodeks br. 636, list 36b - 37a.

205. Tada je Osmanska država bila u ratu sa Austrijom /1593-1603/. Osim toga, u doba Mehmeda III vodila se duga borba u samoj Anadoliji sa Dželalijama, a pri kraju njegove vladavine ponovo je otpočeo rat sa Persijom. - I. H. Uzunçarşılı, Kapikulu ocakları, I, Ankara 1943, s. 468.

206. Isto, s. 469; Tarihi Naima, I, s. 250.

207. Kada je Ahmed I stupio na prijesto, država se nalazila u ratu sa Persijom i Austrijom. Mir sa Austrijom zaključen je 1606. g., a rat sa Persijom trajao je od 1603. do 1612. i od 1615. do 1618. godine.

208. Što se tiče ovčarine muslimanske raje, propisano je da se na svaku ovcu daje po 1 akča, zatim na svakih 100

ovaca 20 akči "gulamiye". Prema tome, na stotinu ovaca uzimano je ukupno 120 akči. - Dr. Mustafa Akdağ, cit., s. 559-561.

Prema Ohridskoj kanun-nami od 1032./1613/ godine, cijene žitarica u to vrijeme bile su ove: tovar pšenice, nauta, sočivice i bobica 54 akče; tovar ječma, raži i prosa 30 akči; tovar zobi 18 akči; medra vina 6 akči. - Ö. L. Barkan, Kanunlar, s. 292.

209. Državna arhiva SRM, sidžil br. 2, s. 152.

210. Isto, sidžil br. 3, s. 230.

Navedeni berat od 1633. objavljen je u turskom tekstu i prevodu u Prilozima za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III-IV /1952-53/, s. 97-100. U beratu je označena vrijednost pojedinih vrsta novca u akčama: dukat 118 akči, kâmil guruš 78 akči, esedi guruš 48 akči, babka /stari poljski srebrni novac/ 6 akči. A čista akča /hâlis akča/ je sadržavala 1 dirhem srebra. Povjerenik za kupljenje džizje na spomenutom sektoru bio je zadužen da položi državnoj blagajni 226.793 akče na ime džizje, 42.990 akči na ime pristojbe "nev yafta akçesi" i 4.930 na ime pristojbe "bargir behasi" /o čemu će biti govora u poglavlju Ubiranje džizje/.

U prilozima III-IV /s. 100-135/ objavljeno je još deset dokumenata u turskom tekstu i prevodu iz vremena od 1693. do 1775. godine, a u Prilozima V /1955/ još šesnaest dokumenata od džizji iz vremena od 1803. do 1852. godine /s. 64-100/.

211. Koçi Beg Risalesi /Eseri bulup tahşiye eden Atli Kemali Aksut/, Istanbul 1939, s. 47.

Prema fermandu iz druge dekade Džumada I 1055. godine /5-14.VII 1645/, koji je upućen kadiji Gornje i donje Tuzle, džizja je tada iznosila 370 akči /a ako se tome doda 13 akči na ime "ŭrküb cizyesi" onda 383 akče/. Ovaj je fermand izdat

povodom pritužbe stanovnika sela Visori, Drijenča, Humci i Jablanica koji pripadaju derbendžijama i ćupridžijama carskog hasa. U svojoj predstavi oni ističu da su zbog službe u klancima i rada na popravljanju mostova oslobođeni vanrednih divanskih daća i običajnih nameta. S druge strane oni svake godine daju određenu glavarinu u iznosu od 370 akči /odnosno 383 akče/. Međutim, džizjedari traže više nego što je propisano i time im čine nepravdu. Mole da se to spriječi i zabrani.

Fermanom se naredjuje kadiji da stvar ispita te ako utvrdi da je onako kako su oni naveli, onda da ne dozvoli džizjedarima da od njih uzmu ma šta osim spomenute džizje. - GHB, Tuzlanski sidžil, fragmenti iz 1644/45. godine.

212. Državna arhiva SRM, sidžil br. 3, s. 104.

213. Isto, sidžil br. 3, s. 151.

Iz sidžila bitoljskih kadija u ovo vrijeme vidimo da je džizja Cigana u ovo vrijeme izdavana pod zakup. Godine 1621. bitoljski zabit Habib Čauš uzeo je pod zakup džizju, ispendžu i badihavu bitoljskih Cigana za pedeset hiljada akči /sidžil br. 2, s. 133/, a 1623. neki Kurt-beg i Nesuh-beg uzeli su pod zakup samo njihovu džizju za 23.000 akči /isti sidžil, s. 89/. Kasnije, 1634, ciganska džizja u Bitolju izdata je pod zakup za 75.000 akči /sidžil br. 3, s. 76/. Iste godine džizja, ispendža i ostale pristojbe Cigana u srezovima Serefdže, Sarigöl, Egribudžak i Džumapazar, koji su pripadali Ohridu, izdate su pod zakup za 92.000 akči /sidžil br. 3, s. 60/.

214. Oesterr. National - Bibliothek Wien, Photo Nr. M. 815.57, Mxt 622, 623, 624, 625; Mxt 611, /OI, br. 119-122; 118, f. 1-195/.

215. Isto, Mxt 611 /OI, br. 118, f. 196-201/.

216. Državna arhiva SRM, bitoljski sidžil br. I/15, list 62v-63r.

217. Isto, bitoljski sidžil br. I/16, list 25r i 34v.
 218. Isto, bitoljski sidžil br. I/18, list 103.
 219. Istanbul, Başvekâlet Arşivi, Cizye Muhasebesi Kalemi, Genel sayı 3525.

220. Isto, Cizye Muhasebesi Kalemi, Genel sayı 3526. U naslovu ovog deftera stoji: "Budun, Tameşvar, Egri, Kaniye, Alaca Hisar eyaletlerinden cizye mukabili nüzül zahiresi ihrac olunacak kazaların defteri".

221. Isto, Genel sayı 3528.

222. Tarihi Raşid, Istanbul 1153. /1740/, list 169.

223. Istanbul, Başvekâlet Arşivi, Mevkûfât Kalemi, Ganimet Kitabeti No. 3980, s. 41-44.

224. I. H. Uzunçarşılı, Kapukulu Ocakları, I, Ankara 1943, s. 464-476.

225. Istanbul, Başvekâlet Arşivi, Mevkûfât Kalemi, Ganimet Kitabeti No. 3980, Özel sayı 53.

H. Hadžibegić, Porez na sitnu stoku i korišćenje i spaša, Sarajevo 1960, s. 71 /Prilozi za orijentalnu filologiju, sv. VIII-IX/.

226. Başvekâlet Arşivi, Cizye muhasebesi Kalemi, Defter No. 3530.

227. OI, sidžil br. 10, list 11. Vidi nap. 210, dokumenat 2.

O ubiranju džizje llo2. godine prema tri kategorije govori se i u fermanu koji je upućen sarajevskom kadiji i bosanskom džizjedaru, od 6 zulhidžeta 1156. godine /21.1.1744/. Tu je izričito spomenuto da je llo2. šerifi dukat u prometu iznosio 90 para. - OI, sidžil tešanjskog kadije br. 21, list 21v.

228. Navedeni sidžil br.10, list 11. Pored berata /od 1. džumada I 1105. = 29.12.1693/ u ovom sidžilu je zavedena i bujuruldiya bosanskog valiye Mehmed-paše, koja je upućena jajačkom kadiji, o kupljenju džizje, a nosi datum 7. džumada II 1105. /1694/. - Vidi napomenu 210, dok. 3.

U ovom sidžilu jajačkog kadije pod datumom od 20. zulkadeta 1105 /5.7.1697/ određene su cijene hljebu i mesu, i to: oka hljeba 8 akči, oka bravetine 20 akči, govodine 14, a kozetine 16 akči. - Navedeni sidžil, list 24.

229. Isto, list 62. Vidi napomenu 210, dok. 4.

230. Isto, list 66.

231. Godine 1694. izdata je pod zakup džizja Cigana u Anadoliji i Rumeliji za 40.000 groša. Cigani muslimani plaćali su po 5 groša, a hrišćani po 6 groša. - Tarihi Rašid, II, s. 328.

232. B. Ch. Nedkoff, cit., s. 640-644.

233. Isto, s. 635-636.

234. Ahmed Rasim, Osmanlı Tarihi, Istanbul 1326 - 28, sv. II, s. 780.

235. Belin, cit., s. 181-182.

236. J.v.Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, VII, s. 44.

237. Državna arhiva SRM, sidžil br. 30, s. 80-81.

238. OI, sidžil br. 21, list 21v. O tome se govori u fermanu od 1744. godine.

239. Nedkoff, cit., s. 644-649.

240. Isto, s. 637.

241. OI, sidžil br. 2, s. 1-2. Vidi napomenu 210, dok. 5

242. Isto, sidžil br. 21, list 21v. Vidi napomenu 210, dok. 6.

243. Isto, s. 22r. Vidi napomenu 21o, dok. 7.
244. Državna arhiva SRM, sidžil I/53, list 1o.
245. Isto, list 67.
246. Isto, sidžil I/54, list 19r. - 2or.
247. Isto, sidžil I/55, list 56.
248. Isto, sidžil I/82, list 19.
249. OI, sidžil br. 14, list 6r. Vidi napomenu 21o, dok. 8 i 9.
250. OI, sidžil br. 11, list 9v.
251. Isto, sidžil br. 57, list 43v.
252. GHB, sidžil sarajevskog kadije od 1176/1763.godine, br. 1o, s. 3o-31. Vidi napomenu 21o, dok. 1o.
253. GHB, dokumenat br. 1o67.
254. GHB, sidžil br. 16, s. 134. Vidi nap. 21o, dok. 11.
255. GHB, sidžil br. 18, s. 25.

Kupljenje džizje u Sarajevu i okolini u 1193/1779. godini ustupljeno je navedenom Abdulah-agi. - GHB, sidžil 2o, s. 12.

256. GHB, sidžil 29, s. 39.
257. GHB, dokumenat br. 1o76.
258. I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı, Ankara 1948, s. 349-35o.

259. Na traženje Selima III više istaknutih ličnosti su podnijeli opširne izvještaje o tome, šta bi trebalo učiniti u pogledu saniranja finansija, reorganizacije vojske, obnove iskorištavanja ruda, povećanja ratne i trgovačke mornarice.

26o. Podaci o kursu raznih vrsta novca crpljeni su iz ovih izvora:

1. Ferman od 6. zh. 1156 /21.1.1744/ - OI, sidžil 21, list 21v.;

2. Berat od 2.dž. II 1145 /20.11.1732/ - OI, sidžil 2, list 1;
3. Bujuruldija bosanskog valije Jegen Mehmed-paše od kraja zh. 1156 /5-14.2.1744/ - OI, sidžil 21, list 22r.;
4. Berat od 16. šabana 1163 /21.7.1750/ - Drž. arhiva SRM, sidžil I/53, list 10;
5. Berat od 3.dž. II 1166 /7.4.1753/ - Drž. arhiva SRM, sidžil I/53, list 67;
6. Ferman od 15.zk. 1171 /21.7.1758/ - Drž. arhiva SRM, sidžil I/54, list 19r-20r;
7. Berat od 7. zk. 1175 /30.5.1762/ - Drž. arhiva SRM, sidžil I/55, list 56;
8. Berat od 3.zh.1176 /15.6.1763/ - GHB, sidžil 10, s. 30-31;
9. Berat od 1. muharema 1189 /4.3.1775/ - GHB, sidžil 16, s. 134;
10. I. H. Uzunçarçılı, Kapukulu ocakları, I, s. 474.
11. I. H. Uz., Osmanli devletinini merkez ve bahriye teşkilati, s. 349-350;
12. Tarihi Cevdet, VI, s. 21;
13. Salih Sidki H.Husejnović /Muvekkit/, Tarihi Bosna, s. 159;
14. Muvekkit, cit., s. 173 /ferman od 9. Rebia I 1209. = 4.10.1794/;
15. OI, sidžil br.19, list 43 /ferman od sredine safera 1203. = 11-20.11.1788/.

Napominjem da brojevi u zagradi pored svake vrste novca označavaju na temelju kojeg se izvora navodi zvanični kurs toga novca.

261. Kod navedenih cijena uzeto je koliko jedna oka toga artikla stoji u akčama /3 akče = 1 para/. Izvori su ovi:

- a/ Muvekit, cit., s. 117;
- b/ OI, sidžil 10, list 1 /Jajce, 30.11.1693. - Ostali artikli: med 20 akči, luk 20 akči, bulgur 20 akči. U sidžilu su navedena imena bakala /kojih ima četiri/, mesara /isto četiri/, solara /šestorica/, pekara /petorica/;
- c/ OI, sidžil 10, list 24r /Jajce, 13.7.1694/;
- d/ Isto, list 7r /Jajce, 17.3. do 14.4.1695/. Drugi artikli: med 20 akči, loj 35 akči;
- e/ Isto, list 243;
- f/ Muvekit, cit., s. 143;
- g/ OI, sidžil 5, list 1 /Mostar/. Cijene svijećana za vrijeme razmazanskog posta određene su po 60 akči. Sapun je bio 40 akči, zatim je cijena povećana na 48 akči. Topljeni loj bio je 32 akče.
- h/ Isto, list 1 /Mostar, 21.10.1781/. Cijena sapunu je ostala ista, tj. 40 akči, a topljeni loj je bio 42 akče.
- i/ Isto, blagajski sidžil /26.3.1788/. Cijene ostalih artikala kretale su se ovako:
brašno	21 akča	kahva /Jemen/	.. 480 ak.	sapun	135 akči
med ..	66	" kahva /obična/	. 300	" mlijeko	15 "
vosak	300	" šećer	240	" kiseloml	15 "
ulje .	108	" luk	15	" sir ...	24 "
nišeste	40	" bulgur	24	" sirće .	15 "
pirinač	60	" suho groždje ...	90	" jaja ..	2 "
		drveni ćumur ..	3 akče	luč ...	4 akče.

Ovo su cijene namirnica kupljenih za bosanskog valiju Ebu Bekir-pašu i Selim Sirri-pašu.

262. Istanbul, Başvekalet Arşivi, Cizye defteri No. 374.

263. Za izradu ovog tabelarnog pregleda korišćeni su ovi izvori:

a/ Ferman od početka zh. 1219.godine /3-12. marta 1805/, Drž.

- Arhiva SRM, bitoljski sidžil I/18, list 36. - U fermandu se navodi kako su neki uzimali ove novce po većim cijenama nego što je zvanični kurs i time unosili zabunu u narod. Skreće se pažnja da se svako ima pridržavati zvaničnog kursa, a da će strogo biti kažnjen svaki onaj koji bude suprotno postupao. - Muvekit, cit., s. 182.
- b/ Muvekit, cit., s. 197.
- c/ Isto, s. 202.
- d/ Isto, s. 206.
- e/ Ferman od sredine safera 1236 /18-27. nov. 1820/, OI, sidžil br. 6, list 29r.
- f/ Ferman od kraja žh. 1237 /8-17. spet. 1822/, OI, sidžil br. 6, list 59. - Ovaj ferman spominje i Dževdet-paša u svojoj Istoriji /XII, s. 54/;
- g/ Carska zapovijest /irade-i šahane/ od početka redžeba 1240 /19-28. 2. 1825/, Muvekit, cit., s. 221.
- h/ Bujuruldija bos. valije Hadži Mustafa-paše od 5. safera 1242. /8. 11. 1826/, OI, sidžil br. 6, list 29r. Kod "Istanbul altunu" treba dodati još 13 para.
- i/ Carska zapovijest od 17. ramazana 1242 /14. 4. 1827/. Navedeni novci imali su u prometu veću vrijednost nego što je zvanični kurs. Njihova prometna vrijednost je bila: Macar altunu 29 gr., Rûmf altunu /Mahmudiye/ 36 gr., Istanbul altunu 16 gr., Misîr altunu 15 gr., Adlf altun 14 groša. Medjutim, ovom zapovijesti utvrđuje se njihov mnogo niži zvanični kurs. - Muvekit, cit., s. 234.
- j/ Ferman od kraja rebia II 1249. /6-15. 9. 1833/, Muvekit, cit., s. 257-258. U tabelarnom pregledu pod "Adlf altun" misli se na novi /cedfd/, jer stari /atik/ iznosi 16 1/2 groša. Isto tako, "Cedfd rûmf altun" ima vrijednost 48 groša, a stari /atik/ 56 groša.

k/ Car.zapovijest od 5.safera 1250 /13.6.1834/, Muvekit, cit., s. 262.

l/ Ferman od sredine rebia II 1256 /12-21.6.1840/, Muvekit, cit., s. 269. Ovdje treba napomenuti da "Atik adli altun" iznosi 18 7/8 groša, a "Atik rūmi altun" 65 groša.

m/ Muvekit, cit., s. 72.

264. Navedene cijene su računate u parama /1 para = 3 akče/, a artikli od jedne oke.

a/ GHB, sidžil 44, s. 9 /Sarajevo 14.6. i 7.11.1804/. U si - džilu stoji da je za bakalbašu jednoglasno postavljen Sulejman-aga, koji se obvezao da će izabrane zanačije angažovati za izradu svijeća.

b/ GHB, sidžil 44, s. 92 /Sarajevo 15.2. i 5.3.1805/. - Ove su cijene utvrđene od strane sarajevskog suda za artikle nabavljene za valiju i njegovu pratnju prilikom njihovog prolaza kroz Sarajevo. Zato bi se one mogle računati i kao cijene na veliko, ali bi tu mogla biti mala razlika.

Cijene drugih artikala: med 34 pare, pirinač 32, kahva 260, šećer 140, naut 24, nišeste 32, crni luk 2 pare.

c/ GHB, sidžil 56, s. 46 /u Sarajevu 26.1.1816/; sidžil 56, s. 1 /9. i 6.11.1816/; sidžil 57, s. 139-140 /12.11.1816/.

Cijene od 26. januara odnose se na artikle nabavljene za valiju. Tu su spomenuti i ovi artikli: med 70 para, pirinač 70, kahva 270, šećer 280, naut 48, nišeste 90, crni luk 2 pare; zatim brašno 32 pare, lojanice 50, vosak 200, sapun 160 i drveni ugalj 6 i po para.

Medju artiklima od 9. juna nalaze se i ovi: mlijeko 5 para, mladi sir 16, morska so 20 para; a 6. novembra: loj 40 para.

d/ GHB, sidžil 62, s. 1 /u Sarajevu 4.10.1823/. Oka čahija bila je 11 para, a loj 28 para.

e/ GHB, sidžil 63, s. 178 /u Sarajevu 18.6.1824/. Cijena jagnjetine je bila 16 para, i to bez glave i džigerice. U sidžilu je istaknuto da će strogo biti kažnjen onaj koji se ne bude pridržavao ovih cijena.

f/ OI, sidžil 27 /Travnik 24.3.1828/. Oka meda 60 para.

g/ OI, sidžil 7, list 28r /Mostar 17.9.1828/. Oka loja 35 para, a sapuna 60 para /ali nije označena vrsta/.

Prema jednoj zabilješci u mostarskom sidžilu od 20.5.1821 /sidžil broj 6, list 34v/cijena hljeba je bila 14 para, sapunu 60, a svijećama 60 para.

h/ OI, sidžil 28, list 64v /Travnik 9.7.1829/. U sidžilu su navedena imena četvorice mesara i isto toliko bakala i svjećara. Godine 1830. cijena maslu je povećana na 160 para /isti sidžil, list 62v/.

i/ OI, sidžil 30, list 2v /Travnik 21.9.1832/; sidžil 7 /Mostar/ list 27v.

j/ OI, sidžil 23, list 32v /Zenica 20.9.1833/. Ovdje su zavedena imena šestorice mesara, trojice svjećara i pet pekara.

k/ OI, sidžil 30, list 47v /Travnik 22.7.1834/; sidžil 23, list 38v /Zenica 5.10.1834/.

Cijene u Travniku se odnose na artikle nabavljene prilikom dolaska bos. valije Davud-paše.

U sidžilu zeničkog kadije/list 32v/zavedena je cijena govedini po 34 pare. U istom sidžilu /list 32v/ unesene su 9.8.1836. cijene mesu: bravetina 30, govedina i kozetina 26 para.

l/ OI, sidžil 23, list 33r /Zenica 13.6.1837/; sidžil 31, list 41v /Travnik 14.11.1837/.

Cijena hljebu u Travniku u toku 1837. godine kretala se ovako:

13.6. - 28 para; 10.7. - 32 p; 11.11. - 20 para.

A u 1838. godini: 28.3. - 24 p; 14.4. - 22 p; 9.6. - 24 p;
23.6. - 22 p; 24.7. - 24 p; 21.9. - 20 p; 21.10. - 26 para.
m/ OI, sidžil 31, list 39r /Travnik 12.6.1839/. U ovoj godini
cijena hljebu stalno se mijenjala:

2.1. - 38 p; 19.1. - 26 p; 16.2. - 24 p; 24.2. - 26 para;
2.3. - 28 p; 14.4. - 30 p; 28.4. - 32 p; 25.5. - 34 para;
4.6. - 36 p; 18.6. - 32 p; 12.7. - 34 p; 27.7. - 36 para;
4.8. - 42 p; 18.8. - 32 p; 26.8. - 28 p; 31.8. - 26 para;
5.10. - 32 p; 6.11. - 36 p; 28.12. - 38 para.

Drugi artikli u ovom sidžilu: pirinač 140 para, naut 60,
crni luk 25, sapun prosti 180, sapun austrijski 200, sapun
džirit 320, sir 80, smokve 80 para; zatim sijeno 4 pare,
ječam 24 pare, drveni ugalj 10 para, pastrma 120 para, su-
he šljive 40 para.

U sidžilu zeničkog kadije iz 1839. godine: bravetina 38 pa-
ra, govedina i kozetina po 34 pare. Sidžil 23, list 62.

n/ OI, sidžil 31, list 1r /Travnik 5.2.1840/. Cijena hljebu u
1840. godini stalno se mijenjala, kretala se od 24-52 pare.

265. GHB, sidžil sarajevskog kadije br. 43, s. 144-145
i 145-146. Vidi napomenu 210, dok. 12 i 13.

266. Državna arhiva SRM, sidžil bitoljskog kadije 1/80,
list 63. Prevod na makedonski jezik u zbirci "Turski dokumen-
ti za makedonskata istorija /1803-1808/", II, s. 35.

267. OI, sidžil mostarskog kadije br. 6, list 22r. Vi-
di nap. 210, dok. 14.

268. Isto. U ovoj se bujuruldiiji govori o zaostacima
džizije iz 1232. godine. Vidi napomenu 210, dok. 15.

269. OI, dokumenat br. 5384. Vidi napomenu 210, dok. 16.

Sličnu ispravu od istog kapetana imamo i za 1243. go-
dinu /koja počinje 25.7.1827/. OI, dokumenat br. 5420. On je

od blagajne bos.valije preuzeo 1749.najnižih lista po 9 groša i prema tome bio zadužen sa 15.741 groš. Pored njega, za isplatu je garantovao i krupski kapetan Mehmed. Na poledjini dokumenta naznačeno je da je dug izmiren. - Vidi napomenu 21o, dok. 21.

Iz potvrde službenika Gradiške tvrdjave od 1238.godine /1822-23/ proizlazi da je Salih Kapetan i tada kupio džizju na istom sektoru. - OI, dokumenat br.5419. Vidi nap. 21o, dok. 17.

270. Iz bujuruldiije bos.valije Hadži Mustafa-paše od 8. novembra 1826. godine, kome je povjereno kupljenje džizje u bosanskom ejaletu, saznajemo da je on ovo kupljenje na sektoru Mostara i Belgradžika dao pod zakup Smail-agi i predao mu odgovarajući broj najnižih lista. - OI, sidžil mostarskog kadije br. 6, list. 29r. Vidi napomenu 21o, dok. 18.

271. OI, sidžil travničkog kadije br. 27, s. 12. Vidi nap. 21o, dokumenat 19.

272. Isto, s. 13. Vidi nap. 21o, dok. 20. - U istom smislu je i bujuruldiija kajmakama bosanskog ejaleta Malkoča Mehmed-bega od 29. safera 1244. godine /10.9.1828/. Njemu je bilo povjereno kupljenje džizje u Bosni i Hercegovini za 1244. godinu. Na osnovu toga on je ovu dužnost na području travničke kancelarije prepustio i dao pod zakup Osman-begu Gluhbegoviću i predao mu potreban broj najnižih lista. - OI, sidžil 27, s. 27.

273. OI, sidžil mostarskog kadije br. 7, list 44. Vidi nap. 21o, dok. 22.

Prema bujuruldiiji bos. valije Namik Ali-paše od 1. muharema 1246. godine /26.6.1830/, kupljenje džizje na području sarajevske kancelarije ustupljeno je Vragi Salih-agi.

- GHB, sidžil 68, s. 93.

U doba bos. valije Mahmud Hamdi-paše na istom području ovu je dužnost vršio sarajevski muteselim Musa-aga, što se vidi iz valine bujuruldije od 29. safera 1248 /28.7.1832/.

- GHB, sidžil 71, s. 35.

274. GHB, sidžil 73, s. 73-75.

275. GHB, sidžil 73, s. 88. Bujuruldija bos. valije Davud-paše je datirana 1. muharema 1250 /10.5.1834/.

276. Arhiv SR Bosne i Hercegovine, Akv. br. 758 i 759. Vidi nap. 210, dok. 23 i 24.

277. OI, dokumenti br.

278. Prema fermanu od kraja zh. 1255. godine /26.1. do 4.2.1840/, upućenom bos. valiji M. Vedžihi-paši, ukupan iznos džizije u bosanskom ejaletu, izuzimajući hercegovački sandžak i mjesta ustupljena Srbiji, bio je 1,652.710 groša. - GHB, sidžil sarajevskog kadije br. 78, s. 21.

279. Poslije ukidanja timarsko-spahijskog sistema država je preuzela kupljenje i onih poreza kojima su se dotada koristile spahije, posjednici timara i zeameta.

280. Poznatim carskim pismom/Gülhane Hatt-i Humâyûnu/, koji je na najsvečaniji način objavljen 25. šabana 1255. godine /3.11.1839/, zagarantovana je sigurnost života /emniyet-i can/ i časti /mahfuziyet-i irz ve nâmûs/, sigurnost imetka /emniyet-i mâl/ i jednakost svih pred zakonom. Što se tiče poreza, ima se razrezivati prema imovnom stanju obveznika. Izdavanje pod zakup kupljenja poreza ima se ukinuti. Osim toga, treba povesti žestoku borbu protiv ružne korupcije /rüsvet maddai kerihesi/, srediti pitanje vojske i donijeti o svemu potrebne zakone.

Inicijator i sastavljač ove zapovijesti bio je mini-

star inostranih poslova Mustafa Rešid-paša.

281. Zbog velikih državnih izdataka plate službenika kao i dnevnice pojedinih vojnih jedinica nisu se mogle redovno povećavati u srazmjeru prema stvarnoj vrijednosti novca. Zato je dolazilo do otvorenih pobuna od strane janičara i drugih vojnih odreda.

282. I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı, Ankara 1948, s. 340 i 348.

283. OI, sidžil mostarskog kadije br. 2, list 1. Berat od 1633.

284. Drž. arhiva SRM, bitoljski sidžil br. 3, s. 21o; bujuruldija bos. valije Korča Mehmed-paše od 1694, jajačkog kadije br. 10, list 11; ferman od 1744. g., OI, sidžil tešanjskog kadije br. 21, list 21v.

285. Berat od 1694, OI, sidžil br. 10, list 62r.

286. H. Hadžibegić, Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca, GZM za 1949-50, s. 374.

287. Spomenuti berat od 1633. /napomena 21o/.

288. Dr Robert Anhegger - Dr Halil Inalcik, Kanun-nāme-i sultānī ber müceb-i örf-i osmānī, Ankara 1956, s. 76-78.

289. To se ističe u većini dokumenata /fermana, berata i bujuruldija/, koji se odnose na kupljenje glavarine, kao i u bujuruldiji Bosanskog divana /OI, sidžil travničkog kadije br. 32, list 166r /. Vidi napomenu 21o, dok. 25.

290. GHB, dokument br. 411. U ovo vrijeme bos. valije bio je Agribozlu Ebu Bekir-paša.

291. Kao primjer možemo navesti bujuruldiju bos. valije Jegen Mehmed-paše od 1744. /OI, sidžil br. 21, list 22r/ i berat od 1775 /GHB, sidžil br. 16, s. 134/.

292. U beratu sultana Mahmuda I od 1145/1732. godine

doslovno stoji: "Neki uticajni ljudi od stanovnika vilajeta, koji drže kod sebe nemuslimane, ne daju njihovih džizji navodeći da su to njihovi čobani i služinčad u vinogradima, bašćama, čiflucima i bačilima, i izgovarajući se na drugi način. Ti koji se usudjuju na takav postupak treba sigurno da znaju da će biti kažnjeni žestokim kaznama, koje će im donijeti sramotu. Zato u interesu spasa svoga položaja treba da postupaju s najvećom obazrivošću".

293. Vidi napomenu 251.

294. U fermanu od 7. rebia II 1073 /19.11.1662/, koji je upućen kadijama onih mjesta koja se nalaze na području skopske kancelarije, stoji: "Redžeb-aga, džizjedar za kupljenje odredjenog doprinosa od Cigana na ovom terenu, tužio se Porti da se neki Cigani sklanjaju uticajnim ljudima na njihove čifluke, a neki bježe u druge kadiluke, što mu otežava kupljenje džizje. - Državna arhiva SRM, sidžil bitoljskog kadije br. I/19, list 5or.

295. Berat od 19. zk. 1250 /19.3.1835/, OI, sidžil br. 23, list 4lv - 42r.

296. Državna arhiva SRM, sidžil I/27, list 36v /berat od 11.2.1690/; sidžil I/54, list 18v /berat od 1756/.

297. Isto, sidžil I/18, list 89v ; I/19, list 54v i 7or /fermani od 1661, 1662. i 1663. godine/.

298. Isto, sidžil I/27, list 4or /ferman od 1691/.

299. OI, sidžil br. 45, list 6v i 11r.

300. U beratu od 1732. izričito stoji: "A isto tako i kadije i naibi neka ubuduće ništa ne traže od raje pod imenom "harc-i mahkeme", bilo to malo ili mnogo".

301. Onjihovim dužnostima Uzunčaršili veli ovo: "Službedvorske konjice/kapukulu suvarileri/ za vrijeme rata i mira

u XVI vijeku bile su: pisar u finansijama /maliye kâtibliđi/, pisar kod Divana /Divân kâtibliđi/, pisar kod tržnog nadzor- ništva /ihtisab kâtibliđi/, povjerenik i pisar kod državne i carske blagajne/beytulmâl-i šamme ve hâssa emin ve kâtibliđi/, pisar za vanredne namete /avâriz kâtibliđi/, pisar kod nabav- ljanja hrane za vojsku /nüzü'l kâtibi/ i tome slično; zatim pri- kupljanje raznih poreza, kao na primjer, ovčarine, torovine i džizje ..." - Kapukulu ocakları, II, s. 156-158.

302. Selaniki tarihi, s. 324.

303. Naimâ Tarihi, II, s. 39.

304. Vekayi'-i tarihiye, list 90; Naimâ Tarihi, I, 362.

305. Naimâ Tarihi, II, s. 440.

306. I. H. Uzunçarşılı, Osmanli tarihi, III, Ankara 1951, s. 192-195.

307. Naimâ Tarihi, III, s. 118; Uzunçarşılı, Kapukulu ocakları, II, s. 158-161.

308. Drž. arhiva SRM, sidžil 3, s. 210.

309. OI, sidžil 10, list 62.

310. GHB, dokumenat br. 526. Murasela od 16. redžeba 1141. godine /15.1.1729/.

311. Njemu je predato 43.200 najnižih lista s tim da od svakog uzme po jedan ešrefi dukat odnosno dva i po groša. Odredjeno je da se džizja ima plaćati u četiri rate.

312. Kao primjer možemo navesti bujuruldiđu bos.vali- je Korča Mehmed-paše od 1105/1694.godine, kojom izvještava ja- jačkog kadiju, vilajetske ajane i ostale da je za džizjedara u Bosni odredjen Fadlullah-aga. - OI, sidžil 10, list 11.

313. OI, sidžil 32, s. 166r. Vidi napomenu 210, dok. 26.

Iz jednog pisma bos.valije Mehmed Husrev-paše od 1. muharema 1250/1.2.1843/ vidimo da se džizja u Bosni kupila

podjednako po 15 groša od osobe. - OI, dokumenat br. 677.

Iako je Bosanski divan donio rješenje da se ubuduće džizja kupi putem povjerenika, ipak je bilo odstupanja. Bos. valija Osman Nuri-paša, kome je povjerenjeno kupljenje džizje u Bosni, izvjestio je travničkog kadiju da je kupljenje ovog poreza na području travničko-zeničkog kadiluka ustupio putem zakupca Hafiz Nedim-agi iz Travnika. - Bujuruldija od 23. muharema 1261 /1.2.1845/. OI, sidžil br. 34, list 18.

314. OI, sidžil br. 7, list 108v-109r.

315. OI, dokumenat br. 4014. Vidi napomenu 210, dok. 27.

316. Bujuruldija Bosanskog divana od 1256/1841.

317. Drž. arhiva SRM, sidžil I/96, list 46r.

318. Isto, sidžil I/54, list 7v.

319. Isto, sidžil I/18, list 107r.

320. Isto, sidžil I/19, list 51r.

321. Isto, sidžil I/19, list 53v.

322. Isto, sidžil I/28, list 75r.

323. H. Hadžibegić, Odnos Crne Gore prema Osmanskoj državi polovinom XVIII vijeka, Prilozi III-IV, Sarajevo 1953, s. 485-508.

324. Bilanli Mustafa-paša je bio bos. valija od 12. maja do 22. decembra 1826. godine. Kada je razriješen, oduzet mu je rang vezira i naredjeno mu da se nastani u jednom mjestu u Trakiji. Zato se u kasnijim dokumentima naziva Mustafabeg. - Muvekit, cit., s. 202-203.

325. OI, sidžil br. 32, s. 52.

326. On je bio bos. valija od 22. decembra 1826. do 18. avgusta 1828. Za vrijeme svoje uprave mnogo je svijeta pobio. Između ostalih, po njegovom naredjenju smaknuti su: Bakarević Ibrahim-aga, Tahmiščija Mustafa-aga, brat njegov Su-

lejman-aga, Turnadžić Fejzulah-aga, Milošević Hadži Avdaga, bajraktar Pinjo Ibrahim i janičarski aga Ali-aga/svi iz Sarajeva. Kada je ovaj valija razriješen, likvidiran je po carskoj zapovijesti na putu od Plovdiva prema Jedreni. - Muvekit, cit., s. 230-239.

327. OI, sidžil br. 32, s. 53.

328. Mahmud Hamdi-paša postavljen je za bosanskog valiju sa zadatkom da umiri Bosnu. On je 4. maja 1832. razbio vojsku Husejn-bega Gradašćevića u blizini Sarajeva. Zatim je zaveo red na jedan miran način, a da nije nikog progonio. Kada mu je podnesen spisak ljudi koji su najviše bunili svijet protiv reforama, on ga je poderao rekavši: "Ja nisam mesar". Na njegov predlog sprovedena je u Bosni opšta amnestija. U Bocu je ostao kao valija do 24.6.1833.

329. Ali Namik-paša je bio bosanski valija od 18. avgusta 1828. do 1. avgusta 1831. U njegovo doba došlo je do pokreta pod vodstvom Husejn-bega Gradašćevića. Pod pritiskom ovaj je valija bio prividno sklopio sporazum i primio se za glavnog komandanta pokreta, ali je iz Busovače preko Hercegovine i Crne Gore pobjegao u Istanbul.

330. GHB, sidžil br. 72, s. 24. - U istom sidžilu na strani 51 - 52 napisan je drugi ferman o istom predmetu, koji je datiran 5. ševala 1248. /25.2.1833/ godine. Njime se naredjuje da se iznos od 52.751 groš naplati od defterdara, a ostali zaostaci ondje gdje su nastali.

U sidžilu sarajevskog kadije br. 73, s. 48. nalazi se ferman od 9. ševala 1249. godine /19.2.1834/, iz kojega se može konstatovati da je dug bos.defterdara Malkoč-bega, koji se odnosi na džizju, izravnat.

331. OI, sidžil 29, list 28v.

332. OI, sidžii 32, s. 52.
333. Siddik Sami Onar, Bedel-i askeri, Islam Ansiklopedisi, II, s. 439-440.
334. OI, dokumenat br. 4116.
335. To dolazi odatle što hidžretska 1272. godina, u kojoj je proklamovan ferman o reformama, počinje 1. septembra 1855. godine, po starom kalendaru.
336. OI, Vilajetski arhiv 14/56.
337. Isto, 3/57.
338. Isto, 16/57.
339. Muvekit, Tarihi Bosna, s. 303.
340. OI, Vilajetski arhiv 44/57.
341. Isto, 17/58.
342. Isto, 34/58.
343. Isto, 15/58.

KOPFSTEUER IM OSMANISCHEN REICH

Die Kopfsteuer zahlten als Zeichen ihrer Loyalität volljährige Männer, die keine Moslems waren. Dadurch erhielten sie für sich als auch für ihre Familie die Religionsfreiheit und das Recht auf Schutz ihres Lebens und Vermögens. Diejenigen aber, die erwerbs- und arbeitsunfähig waren sowie die arbeits- und verdienstlosen Armen waren von dieser Verpflichtung ausgenommen. Ausserdem waren durch besondere gesetzliche Verordnungen auch die Angehörigen der militärischen Formationen, wie Akindschis, Voinuken, Martolosen u. a., von dieser Abgabe befreit.

Grundsätzlich war die Kopfsteuer eine persönliche Abgabe, in den ersten Jahrhunderten gab es aber Abweichungen. Im europäischen Teil des Osmanischen Reiches wurde die Kopfsteuer pro Haushalt, der als eine wirtschaftliche Einheit betrachtet wurde, eingehoben. So verfuhr man bis 1690, als im ganzen Imperium ein einheitliches System auf der Basis der persönlichen Steuer, den Prinzipien der hanefitischen Rechtschule nach, eingeführt wurde. Nach der Niederlage bei Wien war der Staat in einer grossen Krisis wegen der Kriege an mehreren Fronten. Deshalb war es nötig zur Milderung der schweren Situation, ernsthafte Massnahmen zu ergreifen. Unter anderem wurde die Reform des Steuersystem, folglich, auch der Kopfsteuer, durchgeführt.

Bis dahin wurde hinsichtlich der Kopfsteuer verschiedenartig verfahren. Trotzdem die Kopfsteuer eine persönliche Abgabe war, wurde sie pro Haushalt eingehoben. Die für die Hass und Wakufs festgelegte Kopfsteuer hoben ihre Funktionen ein. Und die Kopfsteuer, die eine der Haupteinkommen des Staates darstellte, wurde seitens der Staatsorgane einge-

hoben. Im XVII. Jahrhundert wurde, zwecks der Erhöhung des Viehstandes, von der christlichen Bevölkerung die Schafsteuer gleichzeitig mit der Kopfsteuer eingetrieben.

Durch die angeführte Steuerreform aber wurde ein einheitliches System hinsichtlich der Höhe der Kopfsteuer und ihrer Erhebungsweise angenommen. Unter Berücksichtigung der Vermögensverhältnisse der Kopfsteuerpflichtigen wurde angeordnet, dass von den Reicheren je vier Dukaten, vom Mittelstand je zwei, und von den übrigen ein Dukaten erhoben werden solle. Bei dieser Gelegenheit wurde die Erhebung der Kopfsteuer pro Haushalt aufgehoben, und die Schafsteuer von dieser getrennt. Ausserdem wurde angeordnet, dass die ganze Kopfsteuer durch ein Organ (yed-i vahid usulu ile) erhoben werden solle.

Dieses System wurde zum ersten Mal 1690/91 angewandt. Die geringste Kopfsteuer war ein Scherifi-Dukaten oder 270 Aktsche, bzw. 90 Para oder 2 Groschen und 10 Para. Nach den offiziellen Angaben aus dem angeführten Jahr betrug die Zahl der Steuerpflichtigen im Osmanischen Reich 656.488 Personen, und das Einkommen 1,102.403 Scherifi-Dukaten. Hier kommen die Gegenden nördlich der Sava und Donau, die das Osmanische Reich damals verloren hatte, nicht in Betracht. Ausserdem konnte die Kopfsteuer in unseren Ländern südlich der genannten Grenze, die zur Zeit Kriegsschauplätze waren, nicht im ganzen erhoben werden, ebenso wenig in den benachbarten Gebieten.

Seit dieser Zeit wurde die Kopfsteuer den neuen Vorschriften nach erhoben. Schon in den ersten Jahren aber wurde angeordnet, dass in den peripheren Gebieten, wie Bosnien und Herzegowina, Serbien und Montenegro, die Kopfsteuer dem geringsten Steuerfuss nach eingehoben wird, in den Kadiluken

in der Nähe der Grenze dem deringsten und dem mittleren Steuerfuss nach, und in den übrigen Wilajets sind alle drei Kategorien von Steuerpflichtigen in Betracht zu nehmen, Dieses Verfahren wurde bis zur Aufhebung der Kopfsteuer angewandt, d.h. bis Ende August 1855.

Als 1696 der neue Eschrefi-Dukaten geprägt wurde, betrug sein Wert 300 Aktsche oder 100 Para und danach wurde auch die Höhe der Kopfsteuer festgelegt.

Im XVIII. Jahrhundert besserte sich die finanzielle Lage des Osmanischen Reiches ziemlich. Das ist sowohl aus dem Steigen und Fallen des Wertes verschiedener Arten von in- und ausländischen Moneten, die im Umlauf waren, als auch aus den Preisen der wichtigsten Nahrungsmittel ersichtlich. In diesem Jahrhundert wurde die Kopfsteuer nur einmal, im Jahre 1744, erhöht. Der Umlaufwert des neuen Dukaten stieg auf 110 Para, so wurde auch die Kopfsteuer dementsprechend erhöht.

In der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts wurde die Kopfsteuer im Laufe von 30 Jahren fünf Mal erhöht, parallel mit dem Steigen des Wertes der Goldmonete im Verhältnis zum Groschen. 1804 war die geringste Kopfsteuer 3 Groschen, und 1834 stieg sie auf 15 Groschen. Auch die Nahrungsmittelpreise wurden verhältnismässig erhöht. Später gab es keine Änderungen der Kopfsteuerhöhe. Die Hauptfaktoren waren: die Abschaffung der Timar-Spahi Organisation und die Übernahme der Steuererhebung seitens des Staates sowie die Reformen zur Zeit Abd ul-Medschids. Ausserdem, wurde zwecks Stabilisierung des Geldwertes die Lira als neue Monete angenommen.

Das Osmanische Reich hatte ja bis 1839 die Timar-Spahi Einrichtung als Grundlage. Deshalb wurde auch ein grosser Teil der Steuer von diesem System erfasst. Eine der wich-

tigsten Steuer ausserhalb dieses Rahmens war die Kopfsteuer. Jahrhundertlang war sie eine ausgesprochene Staatssteuer, die mit den Staatsfinanzen eng verbunden war. Die Kopfsteuer wurde ständig mit der wirtschaftlichen und politischen Lage des Staates in Einklang gebracht. Sie sieht fast wie ein Barometer des Aufstiegs und Verfalls des Osmanischen Reiches aus. Mit Rücksicht darauf, wird das Material, das in dieser Arbeit dargelegt wird, ziemlich viel Licht in die wirtschaftliche und politische Geschichte dieses Imperiums bringen und dadurch auch in die Verhältnisse, die in unseren Ländern herrschten.

SADRŽAJ

RECENZIJA O RADU - - - - -	I
UVOD	
Upotreba riječi džizja i harač kao pravnih termina - - -	2
I. OBAVEZA DAVANJA DŽIZJE	
a/ Oslobodjenje od džizje po šerijatskom pravu - - - - -	13
b/ Oslobodjenje od džizje pripadnika vojnih i poluvojnih redova - - - - -	20
c/ Druga oslobodjenja - - - - -	33
II. VISINA DŽIZJE	
1. Razna mišljenja o visini džizje - - - - -	39
2. Plaćanje džizje po glavi ili po domaćinstvu - - - - -	41
3. Kretanje visine džizje od XV do XIX vijeka - - - - -	43
A/ Visina džizje do 1577. godine - - - - -	45
B/ Visina džizje od 1577. do 1690. godine - - - - -	65
C/ Visina džizje od 1690. do 1804. godine - - - - -	87
D/ Visina džizje od 1804. do 1855. godine - - - - -	110
III. UBIRANJE DŽIZJE - - - - -	120
IV. UKIDANJE DŽIZJE - - - - -	136
ZAKLJUČAK - - - - -	140
NAPOMENE - - - - -	143
KRATAK SADRŽAJ NA NJEMAČKOM - - - - -	183

I N H A L T

REZENSION	I
EINFÜHRUNG	
Gebrauch der Wörter Dschizja und Haratsch als Rechtsbegriffe	2
I. KOPFSTEUERPFLICHT	
a./ Befreiung von der Kopfsteuer nach dem Scheriat-Recht	13
b./ Befreiung der Angehörigen der militärischen und halb- militärischen Formationen von der Kopfsteuer	20
c./ Andere Arten von Befreiungen von der Kopfsteuer	33
II. KOPFSTEUERHOHE	
1. Verschiedene Auffassungen über die Höhe der Kopfsteuer	39
2. Erheben der Kopfsteuer pro Kopf oder pro Haushalt	41
3. Höhe der Kopfsteuer vom XV. bis zum XIX. Jh.	43
A./ Höhe der Kopfsteuer bis 1577	45
B./ Höhe der Kopfsteuer von 1577 bis 1690	65
C./ Höhe der Kopfsteuer von 1690 bis 1804	87
D./ Höhe der Kopfsteuer von 1804 bis 1855	110
III. ERHEBEN DER KOPFSTEUER	120
IV. ABSCHAFFUNG	136
FOLGERUNG	140
ANMERKUNGEN	143
KOPFSTEUER IM OSMANISCHEN REICH	183

